॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुविरचितं

मध्वतन्त्रमुखभूषणम्

गौरवसम्पादकाः
विद्वच्चूडामणि श्री राजा. एस्.गिरिआचार्याः

सम्पादकाः
विद्वांसः श्री एस्. वि. भीमभट्टाः
विद्वांसः श्री राजा एस्. पवमानाचार्याः

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुविरचितं

मध्वतन्त्रमुखभूषणम्

गौरवसम्पादकाः
विद्वच्चूडामणि श्री राजा. एस्.गिरिआचार्याः

सम्पादकाः
विद्वांसः श्री एस्. वि. भीमभट्टाः
विद्वांसः श्री राजा एस्. पवमानाचार्याः

प्रकाशकाः
अध्यक्षाः
श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्
मन्त्रालयः १९९४

प्रतय: १०००

१९९४

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः

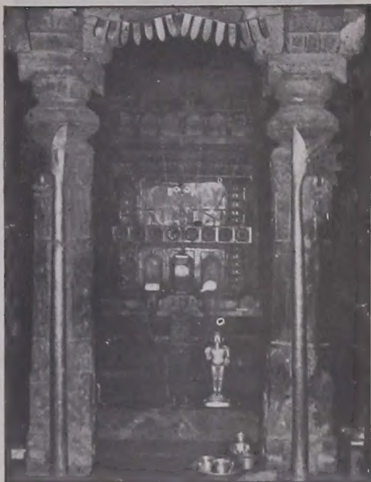
अभ्रमं भङ्गरहितमजडं विमलं सदा ।
आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम् ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थ श्रीपादाः

चतुःषष्टिकलाविद्याजुषे विद्वन्महोमुषे ।
जयीन्द्रज्योतिषे कुर्या वन्दनानि यशोजुषे ।।

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः

श्रीसुरेन्द्रवदयं तपस्या श्रीजयीन्द्र इव कीर्तिसम्पदा ।
विश्रुतोऽहमिव वादसङ्गरे राघवेन्द्रयतिराट् समेधताम् ॥

श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थाः

सुयमीन्द्रकराब्जोत्थं सुविद्याबोधकं सदा।
सुमूलरामपूजाढ्यं सुजयीन्द्रगुरुं भजे ।।

॥ श्रीः ॥

भूमिका

अखिलभुवनभूषायमाणे तत्वज्ञानप्रधानेऽस्मिन् भारतवर्षे सकलसिद्धान्तमूर्धन्य हरिसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकदासभावोपासनाप्रकारं निगूहितमाविष्कृत्य आसेतोराशीताचलं भुवं संञ्चार्य नारायणावतार-वेदव्यासादेव समेधितधिषणानां सकलसात्विकजनतया मारुतावताररूपा इति तोष्ट्रय्यमानानां जगद्गुरूणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याणां दिग्विजयसिंहासनाधीश्वराणां त्रिवारमुपवासेन प्रदक्षिणीकृतवतां श्रीसुरेन्द्रतीर्थानामन्ते वासिनः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः मध्वतन्त्रमुखभूषणनामकमिदं ग्रन्थरत्नं प्रणीय तज्ज्ञानोदकेन दुश्शास्त्रपङ्ककलङ्कितं सज्जनानां हृन्मन्दिरं प्रक्षाल्यालमकार्षुरनेन रत्नेन चातुर्यैकाकृतयः चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेतारः एते तत्कालवर्तिनां शैवाद्वैतगुरूणामप्पय्यदीक्षितेन्द्राणां प्रबन्धानन्धतमसं दिवाकररश्मय इव झटिति खण्डयामासुः। एकैकखण्डनग्रन्थप्रणयनावसरेऽपि स्वाभीष्टदेवतां मूर्तिं स्वयं निर्माय प्रसाध्य प्रसाद्य च तदनुग्रहेण ते तत्तद्ग्रन्थरत्नानि रचयामासुरिति नेयं किंवदन्ती, परन्तु कुम्भघोणे तदीयवृन्दावनसन्निधाने तास्ताः साक्षिभूताः विराजमानाः प्रतिमा दर्शं दर्शं मत्सरग्रस्तस्वान्ताः पुरोभागिनोऽपि मूकीभूय तान् नमस्कुर्युः प्रशंसेयुश्च ध्रुवम्।

जगद्गुरूणां श्रीवेदव्यासानां केवलसिद्धान्तरूपायाः ब्रह्ममीमांसायाः सूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रसिद्धान्तरूपेण शत्रोः हस्तपादशिरांसीव विच्छिद्य

व्याख्यातवतां व्याख्यापङ्केन मलिनीकृतां ब्रह्ममीमांसां यथावद्व्याख्याय आचार्यैः लोकानुग्रहे कृतेऽपि श्रीमट्टीकाकृत्पादव्यासराजप्रभृतिभिः पुनरुत्पन्नाक्षेपकण्टकशंकानां निरसने कृतेऽपि तदनन्तरोत्पन्नाः शैवाद्वैताग्राहिणः अप्पय्यदीक्षिताः मध्वतन्त्रमुखमर्दननामकं ग्रन्थं प्रणीय स्वोपज्ञतद्व्याख्यया मध्वमतविध्वंसनाख्यं तमुपबृंहयामासुः । एते श्रीविजयीन्द्रतीर्थसमकालीनाः तैः सह सरसकविताशैल्या सिद्धान्तविषयचर्चां कुर्वन्ति स्मेति वदन्ति प्राज्ञाः । तद्यथा दीक्षितैः-

तथाप्यानन्दतीर्थीयं मतमग्राह्यमेव नः ।
यत्र वैदिकमर्यादा भूयस्याकुलतां गता ॥

इति भणिते, श्रीपादाः चमत्कारपूर्णं लघुवाक्येन तत्खण्डनं कृतवन्तः । "बिन्दुमात्रं विशिष्यते" आनन्दतीर्थीयमित्यत्र बिन्दोरपनयने हे आनन्दतीर्थीय ! (विजयीन्द्रगुरो !) अस्माभिः युष्मन्मते खण्डितेऽपि नः अस्माकं अद्वैतमतमग्राह्यमेव, यत्र भूयसी वैदिकमर्यादा आकुलतां गता- बुद्धदर्शनस्यैव प्रच्छन्नरूपान्तरत्वादस्मन्मतस्य इत्येवं बुद्धिवैभवेन श्रीपादाः तत्खण्डनमकार्पुरिति श्रूयते ।

दीक्षितग्रन्थाशयखण्डनं मध्वाध्वकण्टकोद्धारेऽपि श्रीपादैः सम्यक्कृतमपि । या हि यत्रादरयान् तस्यैव विद्यमानमपि तद्वस्तु स्फुरति इतिवत् दीक्षितानामाग्रहेण रभसप्रवृत्या चास्मदाचार्यवचनस्य सामान्यार्थोऽपि न बुध्यत इत्यत्रोदाहरणं यथा - आचार्यैः तुरश्रुतौ उदाहृतायामपि दीक्षिताः "इति चतुरश्रुतिः" इत्येकत्र विद्यमानमाचार्यवाक्यं परिगृह्य चतुरश्रुतिरित्यप्रसिद्धश्रुतिरुदाहृता एतैरिति ज्ञात्वा उपाहसन् आचार्यान् इति चाह तरश्रुतिः अन्यत्र विद्यमानं तेषां वाक्यं नादर्शि दीक्षितैः ।

स्वशाखाध्ययनात्पूर्वमेव नैकशाखीयवेदमन्त्रान् मुखपाठेन उच्चारयतामाचार्याणामुपरि कोऽपि दोष आरोपणीय इत्येव तेषां दोषैकदर्शनपरं दूषितमन्त:करणं प्रेरयदिति वयं प्रतीम: । अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणं तेषां बहुशाखाभिज्ञत्वं स्फोरयति, न तु प्रतारकत्वम्। यतो हि प्रसिद्धश्रुतिसद्भावेऽपि ते अस्मदप्रसिद्धा: श्रुतीरुदाहरन्ति। अप्पय्यदीक्षितेभ्य: पूर्वं आचार्यसमकाले वा जयतीर्थव्यासतीर्थानां काले वा केऽप्येवं न प्रोचु: इत्यपि विचारणीयम् । किञ्चाप्रसिद्धश्रुतिपरित्यागेऽपि प्रत्यक्षानुभव-युक्त्युपोद्बलिताभि: प्रसिद्धश्रुतिभिरेव सर्वोऽप्यर्थ: साधयितुं शक्य इति प्राक्तनै: सूरिभि: व्याख्यातृभि: साधितम्।

आस्तामेतत् । अत्रापरोपि विषय: विमर्शनीय: । आचार्याणामहं वाय्ववतार इति स्वमाहात्म्यस्य स्वयमुद्घोषणं लज्जावहमिति कथयन्ति दीक्षिता: । तर्हि श्रीकृष्णस्यापि अहं कृत्स्नस्य प्रभव: मत्त: सर्वं प्रवर्तते-इत्यादीनि वचनजातानि स्वप्रशंसापराणि वचनानि इति हेयानि स्यु: । तत्र श्रीकृष्णोऽपि अवजानन्ति मां मूढा: मानुषीं तनुमाश्रितम् इति स्वस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृपरब्रह्माभिन्नत्वमवजानन्तो वर्तन्ते इत्युद्घोषितवान् । आप्तमर्जुनं प्रत्युपदिष्टमिदं सोऽप्यङ्गीकृतवान् ''परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् इति। आहुस्त्वामृषय: सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा इति संवादमपि तदनन्तरं प्रादर्शयत् । एवमाचार्या अपि आप्तशिष्येभ्य: उपादिशन् - कृष्णेन विश्वरूपदर्शनमिव स्वस्वरूपमपि प्रत्ययितेभ्य: दर्शयामासु: ।

आस्तामिदं अन्यमपि कञ्चन विषयं परिगृह्णीम: । सर्वविद्याप्रभव: भगवानेवेत्यङ्गीकारे ब्रह्ममीमांसाकर्तु: श्रीव्यासस्यैव तत्प्रतिष्ठापक-तर्कशास्त्रस्य प्रभवत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्। अन्यथाभिज्ञै: ग्रन्थकर्तृभि:

भिन्नोपक्रमोपसंहारैः भिन्नफलोद्देशेन प्रवर्तितशास्त्रैः प्रमाणप्रमेयादीनां स्थापनं कथं युज्येत । किञ्च वृहदारण्यकोपनिषदि सर्वा विद्या अपौरुषेयाः तदितरा अपि तुरगाननात् निस्सृता इत्युच्यते । तत्र किं गौतमप्रणीतं तर्कशास्त्रं आसीत् । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ।

अथास्मिन् मध्वतन्त्रमुखभूषणे दीक्षितदूषितपञ्चाधिकरणी एव भूषिता । वाचालतया पूर्वपक्षग्रन्थकर्त्रा वहुभाषणे कृतेऽपि अमितमतिशिष्या एते मितैरेव पदैः आचार्यवाङ्मुखं संभूष्य गुरुसेवां हरिसेवां चाकार्षुः ।

सर्वा देवताः समाना इत्यङ्गीकर्तृभिः एतैः शिवाद्वैतमित्येव मतं कुतोऽङ्गीकृतम् । सर्वाद्वैतमित्येवाङ्गीकरणीयम् । किञ्च ब्रह्मदर्शनार्थं शास्त्राणां प्रवृत्तिरित्यङ्गीकरणात् ब्रह्मणः निर्धर्मकत्वे दर्शनविषयत्वं ब्रह्मणो नास्तीति नद्यां चिञ्चाफलेन जलस्य प्रक्षालनमिव व्यर्थं शास्त्रमापद्येत । अपि च प्रह्लादेन स्वमातुः गर्भे स्वस्य स्थितिकालमारभ्य, अन्यैश्च ध्रुवनारदादिभिः बाल्यादेव भगवान् स्वामित्वेन गुणपूर्णत्वेन स्वभिन्नत्वेन उपासित इति सुप्रथितम् ।

अस्मिन् मध्वतन्त्रमुखभूषणनाम्नि ग्रन्थे श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादैः छलजात्युत्तराणि दूरतोऽपहाय हृदयग्राहिण्या शैल्या दीक्षितग्रन्थदूषणं प्राकाशि । तत्सर्वं मूलग्रन्थावलोकिनां हृदयारूढं भवतीति नात्रास्माभिः विशेषतः प्रतन्यते । परन्तु इदमेकमनुक्त्वा वयमस्माद्वाङ्मुखात् विरन्तुं नेच्छामः । ''साधवः स इह साक्ष्युमाधवः'' इति मध्वतन्त्रमुखमर्दनस्य त्रिषष्टितम(६३) पद्यान्तिमचरणे शाङ्करमतं सेवनीयमित्यर्थे शङ्कर एव साक्षी यतः ''चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति'' इत्याप्तवाक्यमस्ति इत्युक्तम्

। स्वस्य आप्तत्वे स्वस्यैव वचनं कथं प्रमाणमिति अस्मदाचार्यवचनमाक्षिप्तवतां दीक्षितानां कथमिदं वचनं युज्यते इति विमर्शकैः परिभाव्यताम् । अत्र श्रीपादैः इदंपद्येऽन्तिमचरणः तथैव निवेशितः तेन चायमर्थः ज्ञापितो भवतिजीवेशयोर्भेदः, स्वामिभृत्यभावश्च सत्यः इत्यत्र हे रामे श्रीरामे अहं रमे वदन् उमाधव एव साक्षी इत्यर्थगर्भिततया इदं चरणं तथैव निवेशितमिति चातुर्यैकमूर्तिभ्यः श्रीविजयीन्द्रतीर्थगुरुभ्यो नमः इत्यसकृत्प्रणामततयः तेभ्यः समर्पणीयाः इति भक्तानां भावनातरङ्गाः हृदयसिन्धौ नृत्यन्ति ।

मध्वतन्त्रमुखभूषणस्यादिमः भागः जिज्ञासाधिकरणपर्यन्तं मुद्रितः, अशुद्धिबहुलः । तं परिष्कृत्य, अन्यां चतुरधिकरिणीं चात्र संयोज्य पञ्चाधिकरणीपर्यन्तो भागः अत्र समायोजितः । जन्माधिकरणमारभ्य चतुरधिकरणीभागस्य एक एवाकरग्रन्थः अति प्राचीनः त्रुटितप्रायः लेखकप्रमादबहुलः उपलब्धः । तं यथामति संशोध्य च वयं प्रकाशयाम । तत्राशुद्धयः उर्वरिताः स्युः, समयाभावात् दौर्लभ्याच्च ।

आदितः प्रथमाधिकरणान्तमुपयुज्यमानाः हस्तप्रतयः ।

१) अस्मद्विद्यापीठस्य प्राच्यग्रन्थालयीया प्रतिः ।

२) श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां पूर्वाश्रमवंशीयानां पण्डितप्रकाण्डानां श्री राजा. एस्. गिरियाचार्याणां ग्रन्थालयीया प्रतिः ।

३) कीर्तिशिष्टानां पण्डितवराणां श्री आचार्य वेङ्कोबाचार्याणां ग्रन्थालयीया प्रतिः ।

४) महीशूरपुरस्थप्राच्यग्रन्थालयीया प्रतिः ।

उपरि निर्दिष्टहस्तप्रतिदातृभ्य: तथा यथाश्रीचरणाज्ञं गौरवसम्पादकत्वेन निर्वर्तितकायेभ्य: विद्वद्भ्य: श्री राजा. एस् गिरियाचार्येभ्य:, सम्पादकत्वेन कृतकार्येभ्य: विद्वद्भ्य: श्री एस्. वि. भीमभट्टमहाशयेभ्य:, विद्वद्भ्य: श्री राजा. एस्. पवमानाचार्येभ्य:, श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्य:, श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्य: श्री लक्ष्मेश्वर कृष्णाचार्येभ्यश्च, तथा अनतिदीर्घे काले सुष्ठुकृतमुद्रणेभ्य: श्री पवमानमुद्रणालयनेतृभ्यश्च श्री आ.रा. पञ्चमुखी महाशयेभ्य: एतद्ग्रन्थाध्ययनाध्यापनकर्तृभ्य: ग्रन्थपारायणकर्तृभ्यश्च श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुर्वन्तर्गत श्रीभारतीशान्तर्यामी श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यास: इतोऽप्याधिक्येन ज्ञानभक्त्यायुरारोग्यादीनि अनुग्रह्य रक्षत्विति सप्रश्रयं समभ्यर्थयामहे ।

इत्थम्,

मन्त्रालय:

अध्यक्षा:

सम्पादकाश्च

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुविरचितं

मध्वतन्त्रमुखभूषणं

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

कल्याणगुणपूर्णाय वल्लभाय श्रियः सदा ।
श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिंहाय ते नमः ॥१॥

तं पाणिपल्लवं बाहुशाखं सद्द्विजसेवितम् ।
विद्याहासलतापुष्पं मध्वकल्पतरुं भजे ॥२॥

यस्य वाक्कामधेनुर्नः कामितार्थान्प्रयच्छति ।
सेवे तं जययोगीन्द्रं कामबाणच्छिदं सदा ॥३॥

यो व्यासमुनिदावाग्निः सच्छास्त्रमरुता सह ।
ददाह कुमतारण्यं प्रकाशाय तमाश्रये ॥४॥

श्रीसुरेन्द्रगुरोः पादपद्मे रागस्य पीडनात् ।
रक्ते नखदलोपेते सेवे शिष्यालिसेविते ॥५॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।
मध्वाध्वकण्टकोद्धारः क्रियते विदुषां मुदे ॥६॥

मध्वतन्त्रमुखभूषणं दृढं न्यायरत्नघटनातिभास्वरम् ।
धार्यमेव सुदृशां मुदावहं तन्यतेऽद्य विजयीन्द्रयोगिना ॥७॥

यद्यप्यानन्दतीर्थीयं भाष्यमेवोपपत्तिमत् ।
न तु भाष्यान्तराणीति दर्शितं मम देशिकैः ॥८॥
तथाऽप्याधुनिकोक्तानां दूषणानामलग्नताम् ।
प्रदर्श्य गुरुपादोक्तिमहिमाऽत्र प्रदर्श्यते (प्रकाश्यते इति पा.)॥९॥

तत्र समस्तचेतनाचेतनविलक्षणे सत्याखिलविश्वोत्पत्त्यादिकारणानन्तकल्याणगुणशालिनि विष्णुरूपे परे ब्रह्मणि यद्ब्रह्मसूत्रयोजनं तदेव प्रामाणिकैरङ्गीकार्यं न तु प्रत्यगभिन्ननिर्विशेषब्रह्मादिविषयतया सङ्करादिकृतं ब्रह्मसूत्रयोजनम् । तथाभूते ब्रह्मणि मानाभावात् । वेदान्तानामुपक्रमादिना सगुणब्रह्मपरत्वावसायात् । प्रमाणमात्रस्य विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वस्वाभाव्यात् । न च लक्षणया वेदान्तानां चिन्मात्रे तात्पर्यम् । तेषां मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात् । न च तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाकल्पना । चिन्मात्रे तात्पर्यमित्यस्यैवासिद्धेः । वेदान्तप्रवृत्तेः पूर्वं चिन्मात्रस्यानुपस्थितत्वाद्वेदान्तैरेव तदुपस्थितावात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात् । चिन्मात्रस्य मानान्तरागोचरत्वात् । न च योगप्रभावेण चिन्मात्रोपस्थितौ तत्र वेदान्तानां तात्पर्यकल्पनम् । व्यधिकरणत्वाच्छब्दस्य परार्थत्वात् । किञ्च परमते निर्विशेषविषयाणामेव श्रुतिसूत्राणां सगुणविषयतया योजनमप्यङ्गीकृतं निर्विशेषविषयतया पराभिमतं योजनं तु नास्माभिरङ्गीकृतम् । प्रत्यक्षादिविरोधात् तथा च श्रुतिसूत्राभ्यां सगुणविषयतया सगुणयोजनमेव सर्वोपादेयं स्यान्न तु पराभिमतं योजनम् । असम्प्रतिपत्तेः । यथाऽऽहुः । तद्ध्यायन्त्यनसूयवः शुभगुणं निर्दोषमाराध्यमित्यद्धा विश्वविशेषशून्यकथकैरप्यादितस्स्वीकृतः ॥ यद्यर्थस्थितिरेकदेशशरणा स प्रत्यवायो भवत्यध्यक्षादिविरुद्धनिर्गुणकथानिर्वाहगर्वाग्रह इति ॥ छ ॥

अत्र केचिदाहुः। यद्यप्युक्तरीत्याऽन्यदीयानि सगुणयोजनान्युपादेयानि। तथाऽप्यानन्दतीर्थीयं योजनमनुपादेयम्। अन्यदीयेषु हि योजनेषु निर्गुणभेदाभेदादिविषयतया कतिपयेष्वेव सूत्रेषु प्रकारभेदः। अन्येषु सूत्रेषु क्वचित्क्वचित्पूर्वपक्षसिद्धान्तवचनभङ्गिभेदेऽपि फलतो न विवादः। आनन्दतीर्थीये तु योजने प्रायः सर्वत्रैव प्रकारभेदः सोऽप्यन्येषामसम्प्रतिपन्नः। तेषु च स्वमात्रकथितेषु (स्वमात्रपरिकल्पितेष्वर्थेषु - पाठान्तरः) चतुरकमठकौण्ठरव्यकौण्डिन्यमौद्गल्यपौष्यायणसौकरायणपाराशर्यायण-माध्यन्दिनायन कौपारवकौपायण बृहदुद्दालकायन कौशिकसौपर्ण-वत्सगौपवन भाल्लवेयाग्निवेश्यचतुर्वेदशिखेन्द्रद्युम्नशाखापरमश्रुत्यादि-वचनानीति। (चतुरकमठमाठरकौण्ठरव्यकौण्डिन्यमाण्डव्यमार्कण्डेय-मौद्गल्यसौत्रायणसौकरायण इति पा.) तदनुसारीण्यध्यात्मनारायण संहिता बृहत्संहितामहासंहितानारायणतन्त्रब्रह्मतन्त्रपुरुषोत्तमतन्त्रमाया वैभवब्रह्म-वैवर्तब्रह्मतर्कभविष्यत्पर्वादीनीति (भविष्यत्पर्ववचनानीति पाठान्तरम्) चेत्यत्यन्ताप्रसिद्धानामेव वचनानां साक्षितयोपन्यासः। तदुपन्यासप्रसक्तस्वानाप्त त्वशङ्कापरिहराय हनुमद्भीमसेनक्रमेण स्वयं वायोस्तृतीयावतार इत्युद्घोषः। तत्र साक्षितया 'प्रथमो हनुमान्नाम द्वितीयो भीम एव च। पूर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्कार्यसाधक' इति स्मृतिवचनमस्तीति स्वयमेव तदुदाहरणम्। बलित्था तद्वपुषेऽधायि दर्शतं इत्यादि प्रामाणिक-मर्यादोलङ्घनं भूयसा दृश्यते। तथाऽपि 'युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न तु पुरुषगौरवं' इतिन्यायेन तन्मतं श्रद्धीमहि। यदि तत्रोपपत्रं किञ्चिदाकलयेम। न त्वेवम्। प्रायेण हि तन्मते स्वमात्रहृदयारूढानि वचनान्येवोपजीव्यानि न तु न्यायाः। ये तु न्यायाः प्रदर्शितास्तेऽप्यत्यन्तशिथिला एव क्वचिदाश्रिताः पूर्वमीमांसकमर्यादाऽप्यसामञ्जस्येनैव नीता प्रायेणासाधुभिरेव शब्दैर्व्यवहारः

श्लोकरचनायामन्वयासम्भवो वृत्तान्यथाभावश्चाधिकः ।। सर्वमेतत् तदीयभाष्यानुव्याख्यानभारततात्पर्यसंग्रहादिदर्शिनां स्पष्टम् ।(स्पष्टमेव) । तस्मादेवम्भूतं मतमनुपादेयमिति (अनुपादेयमेवेति) ।

अत्रोच्यते । न तावदप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणं दोषः । श्रौतस्मार्तकर्मविधायकानां तत्तन्मन्त्राणां च खिलानामेव श्रुतीनां प्रायेणापस्तम्बादिभिः स्वस्वसूत्रेषूदाहरणात्।। ऋषित्वादेव खिलश्रुत्युदाहरणं तद्दर्शित्वेन तेषामुपपद्यत इति चेत् । का तत्र श्रद्धा ? न हि ऋषित्वं नाम जातिरस्ति । त्रिकालदर्शित्वस्यैव तत्त्वात् । कल्पाध्यायी ऋषिरिति तन्निर्वचनाच्च । त्रिकालदर्शित्वं कल्पाध्ययनं चार्वाचीनेषु न सम्भवतीति चेत् । अयमपि कश्चन ते व्यामोहः । कालत्रयवृत्तान्तदर्शिनां साङ्गसकल - वेदाध्यायिनां च भट्टपादप्रभृतीनां बहुलमुपलम्भात् । कथमन्यथा भवत्कूटस्थानां शङ्करादीनां सर्वज्ञत्वादिकमङ्गीकुरुषे । ग्रन्थप्रणयनादिमहाकार्यदर्शनात्तेषां सर्वज्ञत्वमङ्गीकुर्म इति चेत्। किं प्रकृतेऽपि दण्डवारितम् (न दण्डवारितम् इति पाठान्तरम्) । नन्वस्मदीयग्रन्थप्रवृत्ताविव त्वदीयप्रवृत्तेर्न (त्वदीयग्रन्थ) तत्त्वज्ञानमूलत्वं किन्तु मोहादिमूलत्वमिति चेत् । कथमेतदवधारितं देवानांप्रियेण त्वया । प्रत्युत 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणे'ति पाद्मवचनेन त्वन्मतस्यैव प्रच्छन्नबौद्धत्वमुच्यते। चतुर्भिः सहितः शिष्यैः शङ्करोऽवतरिष्यति । सहस्रे द्विशतोत्तर इति त्वदुदाहृतवचनं च विप्रलिप्सामूलत्वेऽप्युपपन्नमिति न तद्बलेन त्वन्मतस्य प्रेक्षावदुपादेयत्वम् । किञ्चास्मद्ग्रन्थप्रवृत्तेः शिष्यानुग्रहैकप्रयोजनत्वं, त्वन्मतस्य च मोहशास्त्रत्वं पुराणेषु स्पष्टमेवोच्यते। (स्पष्टमेवावेद्यते) । तथा कूर्मपुराणे श्रीमुष्णमाहात्म्ये पञ्चमेऽध्याये ।। श्रीसूत उवाच ।।

पुरा भागीरथीतीरे निमिना पृष्टवान्मुनिः ।
नष्टा भागवता धर्माः सच्छास्त्राणि कलौ युगे ॥ १ ॥

इति श्रुतं मया पूर्वं तीर्थयात्राप्रसङ्गतः ।
कथं नष्टा भविष्यन्ति पुनः स्थास्यन्ति वै कथम् ॥ २ ॥

वद विद्वन्महाबाहो कश्चोद्धारं करिष्यति ।
श्रीवामदेव उवाच -

चतुस्सहस्रे द्विशते गते सौगन्धिके वने ॥ ३ ॥

निहता भीमसेनेन द्वापरान्ते नृपोत्तम ।
सौगन्धिकाख्ये निहता ये च क्रोधवशाः खलाः ॥ ४ ॥

रुद्रेण निहता ये च त्रैपुराश्च कलौ युगे ।
चतुस्सहस्रेऽष्टशते मणिमन्तादयोऽसुराः(गते मणिमदादयः) ॥ ५ ॥
जनिष्यन्ति ग्रह्मयोनौ दैत्याः सद्धर्मदूषकाः
(सत्कर्मदूषकाः इति पा.) ।

मिथ्यावादमसच्छास्त्रं करिष्यन्ति कलौ युगे ।
गोपयिष्यन्ति सच्छास्त्रं (सद्धर्मान्) सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥ ६ ॥

एवं धर्मेषु नष्टेषु शास्त्रेषु च कलौ युगे ।
देवैर्विज्ञापितो विष्णुर्वायुमाज्ञापयिष्यति ॥ ७ ॥

उद्धरस्व महाबाहो मम धर्मान्सनातनान् ।
इत्याज्ञप्तो भगवता कलौ वायुर्भविष्यति ॥ ८ ॥

मध्वनामा यतिरसौ सच्छास्त्राणि करिष्यति ।
गीतायाश्चोपनिषदां भाष्याणि च करिष्यति ॥ ९ ॥

निरसिष्यति पाषण्डान्दुःशास्त्राणि महामतिः ।
स्थापयिष्यति सद्धर्मान्सच्छास्त्रं व्याकरिष्यति ॥ १०॥
श्रोष्यन्ति मुनयस्सर्वे शुकाद्या देवरूपिणः ॥ इति ॥ ॥ ११॥

तथाऽलकापुरीमाहात्म्ये ॥(कनकपुरी इति पा.) -----

कलौ तु पापभूयिष्ठे मिथ्याज्ञानपरायणाः ।
दूषयिष्यन्ति सद्धर्मान् सच्छास्त्राणि कलौ पुनः ॥१२॥

उद्धरिष्यति सच्छास्त्रं कश्चित्कालान्तरे यतिः ।
राजद्वारं समाश्रित्य पाषण्डान्निरसिष्यति ॥ १३॥

व्याकरिष्यति सच्छास्त्रं देवब्राह्मणतर्पक ॥ इत्यादि ।
तथा स्कान्दपुराणे श्रीमुष्णमाहात्म्ये(विष्णुमाहात्म्ये)
नवमेऽध्याये --------
कलौ पाषण्डभूयिष्ठे धर्मलेशविवर्जिते ॥ १ ॥

वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्ते त्यष्टाविंशे कलौ युगे ।
त्रैपुरा भारते युद्धे निहता राक्षसा भुवि ॥ २ ॥

यदा प्रवर्तयिष्यन्ति मार्गं पाषण्डगोचरम् ।
तदा सम्प्रार्थितो देवैर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ३ ॥
तत्कर्मदक्षं (तत्कर्म करणे दक्षं) विनतं मातरिश्वानमादिशत् ।
वायुस्तु यतिरूपेण जनिष्यति कलौ युगे ॥ ४ ॥

स दशप्रमतिर्भूत्वा कलो धर्मान्वदिष्यति ।
कृत्या सच्छास्त्रसन्दर्भं (हत्वाऽसच्छास्त्रसंदर्भं इति पा.)
स्थापयिष्यति सत्पथम् ॥ ५ ॥

एवमेव महादेवि नारायणपरायणाः ।
काले काले भविष्यन्ति तत्र तत्र महाव्रताः ॥ ६ ॥

ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ।
कावेरी च महापुण्या तथा दुग्धापगा नदी ॥ ७ ॥

एतन्मध्यप्रदेशेषु धर्मः पादेन तिष्ठति ।
म्लेच्छाक्रान्तं भवेदन्यद्भूतलं तु कलौ युगे ॥ ८ ॥

कलौ पाषण्डभूयिष्ठं पुण्यक्षेत्रं भविष्यति ।
न च विष्णुकथा क्वापि नापि वैष्णवपद्धतिः ॥ ९ ॥

आक्रान्तेषु च देशेषु म्लेच्छरूपैश्च राक्षसैः ।
द्राविडेषु च देशेषु धर्मः स्थास्यति पादतः ॥ १० ॥

पञ्चद्राविडगो धर्मो मोक्षहेतुर्भविष्यति ।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति पार्वति ॥ ११ ॥

अवतीर्य तदा विष्णुर्धर्मगोप्ता स्वयं हरिः ।
सम्प्रदायेषु नष्टेषु सर्वधर्मे लयं गते ॥ १२ ॥

विष्णोरनुज्ञया भक्ताः कलौ धर्मप्रवर्तकाः ।
एवं भागवता धर्मा भविष्यन्ति युगे युगे ॥ इत्यादि । ॥ १३ ॥

तथा ब्रह्मपुराणे क्षेत्रकाण्डे वेङ्कटगिरिमाहात्म्ये
तृतीयेऽध्याये शङ्खलिखितसंवादे -------

त्वं चापि गच्छ शैलेन्द्रं पूर्वं स्वर्णमुखीतटे ।
यत्र ब्रह्मशिला नाम सरिन्मध्ये च वर्तते ॥ १ ॥
(सरिन्मध्येऽवतिष्ठते इति पा.) ।

अगस्त्यतपसा पश्चाद्रयासान्निध्यमत्र वै ।
पादा ईशानविष्ण्वादिदेवानां तत्र सन्ति हि ॥ २॥

यतिरूपो मातरिश्वाऽष्टाविंशतितमे कलौ । (त्वष्टाविंशतिमे इति पा.)
अवतीर्य वसत्यत्र मध्वनामा वरं विभो: ॥ ३॥
(मध्वनाम्ना परं विभुम्। इति पा.)

अवाप तपसा पुण्य: प्रीत्या चागस्त्ययोगिन: ।
तत्स्थापितालये पुण्ये चातुर्मास्यं करिष्यति ॥ ४ ॥

शुक: श्रोष्यति सच्छास्त्रं पद्मतीर्थादिहागत (योगत: इति पा.) इति ॥

तस्मादापस्तम्बाद्युदाहृत श्रुतिवदस्मदाचार्योदाहृतश्रुतयोऽपि प्रेक्षावदुपादेया: श्रुतित्वेन सर्वज्ञदृष्टत्वात्। तथा च स्मृति: । 'विंशल्लक्षणतो अनूनस्तपस्वी बहुवेदवित् । वेद इत्येव यं पश्येत्स वेदो ज्ञानदर्शनादि'ति ब्रह्माण्डे। अन्यैरदृष्टा: श्रुतयस्त्वदीयै: कथं दृष्टा इत्येतदप्यापातरमणीयम्। न हि येन यत्र दृश्यते तदन्येनापि न द्रष्टव्यमित्यस्ति। अन्यैरदृष्टानां खिलवाक्यानामापस्तम्बादिभिरेव दृष्टत्वात्। किञ्चास्मदाचार्योदाहृतस्मृतय: (श्रुतय:) सर्वज्ञैरन्यैर्दृष्टा: सन्तु नाम। न च तासामन्यदृष्टत्वे क्वचिदुदाहरणमपि स्यादिति युक्तम् । तत्र तेषामौदासीन्यसम्भवात् । नन्वेवं केनचित्स्वमनीषया वैदिकविरुद्धधर्मान्तरं (मार्गान्तरं इति पा.) परिकल्प्य तत्र प्रमाणत्वेन वेदवाक्यकल्पनमपि कर्तुं शक्यमिति धर्मव्यवस्थितिरव्यवस्थितैव स्यादिति चेन्न । अस्मदाचार्योदाहृतानां (उदाहृतश्रुतीनां इति पा.) प्रत्यक्षश्रुतिसमानशीलत्वेनाविरोधितया धर्मव्यवस्थासम्भवात्। उदाहृतपुराणवचनानुसारेण धर्मस्थापकतया प्रतिपन्नत्वेन परमाप्तस्यास्मदाचार्यस्य श्रुतिवाक्यसमानाकारवाक्यपरिकल्पनायोगाच्च। अनाप्तानां तत्परिकल्पनस्य

धर्मव्यवस्थाभङ्गकत्वाच्च । तस्मात्कल्पसूत्रेष्विव भाष्येष्वपि खिलश्रुत्युदाहरणं न दोषाय।

किञ्च पूर्वमीमांसायां तत्र तत्रोर्जपशूनान्योत्यूर्जो वरुध्या इत्यादिखिलश्रुतय एवोदाहृता(त्वयैवोदाहृता: इति पा.) इति नास्माकमेव खिलश्रुत्युदाहरणं दोष:। किञ्च सङ्करभाष्ये। अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रे यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानित्यादिखिलश्रुतिरेवोदाहृता (इदमुपलक्षणम्)। सङ्करभाष्ये संभृत्यधिकरणेऽपि 'ब्रह्मज्येष्ठावीर्यासंभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठंदिवमाततान' इति राणायनीयखिलश्रुतिरेवोदाहृतेत्यपि द्रष्टव्यम् ।। एवं रामानुजभाष्येऽपि । ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणे इन्द्र: शचीपतिर्बलेन पीडितोदुश्चवनो वृषा समुत्ससार हीति खिलैव चतुष्पाद्गायत्र्युदाहृता। तथा श्रीकण्ठभाष्येऽपि। यश्चण्डाल: शिव इति वाचं वदेत्तेन (अनेन इति पा.) सह संवसेत् । तेन सह संवदेत्तेन सह भुञ्जीते-त्यादिखिलश्रुतिरेवोदाहृता । ननु भाष्यान्तरे क्वचिदेव खिलश्रुत्युदाहरणं त्वद्भाष्ये तु सर्वत्रेति चेत्। को विशेष:। एकस्य खिलश्रुत्युदाहरणस्यादोषत्वे बहूनामपि तदुदाहरणानामदोषत्वात् । किञ्च पठ्यमानश्रुतिव्यतिरेकेण खिलश्रुतय एव न सन्तीति किं त्वदभिप्राय:। किंवाऽस्मदाचार्योदाहृतास्ता न भवन्तीति। नाद्य:। कल्पसूत्रकारैर्भाष्यान्तरकारैश्च (भाष्यकारैश्च इति पा.) तथाविधश्रुतीनामुदाहृतत्वात्। कल्पसूत्रव्याख्यातृभि: खिलाखिल-श्रुतिविभागस्य तत्र तत्र दर्शितत्वात्। एकैकवेदस्यानेकशाखात्मकत्वश्रवणात् । कतिपयानामेव शाखानामिदानीमधीयमानत्वाच्च । न द्वितीय: । अन्योदाहृतखिलश्रुतिष्वपि तथा वक्तुं शक्यत्वेन खिलश्रुतित्वनिर्णयाभाव-प्रसङ्गात्। तासामभियुक्तोदाहृतत्वेन तथात्वनिर्णयश्चेत्। अस्मदीयोदाहृता-नामपि तथात्वनिर्णयोपपत्ते: । न हि त्वदभिमत एवाभियुक्तो नास्मदीय इति

वक्तुं शक्यम् ।यथोक्तेराग्रहमूलत्वात् (आग्रहमात्रमूलत्वात् इति पा.) । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । पुराणवचनानुसारेणास्मदीयाचार्य-स्यैवाभियुक्ततमत्वाच्चेति यत्किञ्चिदेतत् । एतेन पञ्चरात्रसंहितोदाहरणमपि व्याख्यातम् । संहितानुक्रमणिकायामस्मदाचार्योदाहृतसंहितानानुक्रान्तित्वेन तथात्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् (अज्ञानमात्रमूलत्वात् इति पा.) । एतेनानन्दतीर्थीये तु योजने प्राय: सर्वत्रैव प्रकारभेद: सोऽप्यन्येषामसम्प्रतिपन्न: । स्वमात्रकल्पितश्चेति निरस्तम् । प्रकारभेदेनैव दर्शनान्तरत्वस्य निर्वाह्यत्वात् । अन्यस्यासंप्रतिपत्ते: । स्वमात्रकल्पितत्वस्य च सर्वमतसाधारण्यात्स्वस्वाभिमतप्रमेयमात्रे सर्वसम्प्रतिपत्ते (अन्य सम्प्रतिपत्ते: इति पा.) र्वक्तुमशक्यत्वाच्च । एतेनाप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणप्रसक्तस्वानाप्तत्व शङ्कापरिहाराय स्वयं वायोस्तृतीयावतार इत्युद्घोषस्तत्र च श्रुतिस्मृत्युदाहरणमित्यादि - प्रामाणिकमर्यादालङ्घनं भूयसा दृश्यत इति निरस्तम् । अस्मदाचार्यस्य परमाप्तत्वस्योपपादितत्वात् । शिष्यानुजिघृक्षया स्वमाहात्म्यवर्णनोपपत्तेश्च अन्यथा को ह्यन्य: पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेदित्यतो (इत्यादौ इति पा.) महाभारतकर्तुर्व्यासस्य नारायणांशत्वं न सिध्येत् । मध्वाचार्याणां वाय्ववतारत्वं च श्रीवेङ्कटगिरिमाहात्म्यादिष्वनेकत्र स्पष्टमेवोक्तमिति तदवलोकिनां नैवंविधशङ्कापिशाचादिकावग्रह: (पिशाचिकावकाश: इति पा.) । अत: पुराणवचनानुसारेण ऋग्वेदमन्त्रस्य तत्परत्वं युक्तम् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति स्मृते: । अनादिभूतस्य वेदस्येदानीन्तनार्थपरत्वं कथमिति शङ्का चार्थानभिज्ञकृतैवेति नास्माभि: प्रतिसमाधेया । एतेन प्रायेण हि तन्मते स्वमात्रहृदयारूढानि वचनान्येवोपजीव्यानि न तु न्याया: । ये तु न्याया: प्रदर्शितास्तेप्यत्यन्तशिथिला एव क्वचिदाश्रिता: पूर्वमीमांसकमर्यादाऽप्यसामञ्जस्येनैव नीतेति निरस्तम् ।

पुराणस्य वेदोपबृंहणतया तदनुसारेणापि वेदार्थस्य निर्णेयत्वात् । अत एव ब्रह्ममीमांसायां तत्र तत्र ॐ स्मृतेश्च ॐ अपि स्मर्यते इत्यादिना पुराणवचनान्येवोदाहृयन्ते। अस्मदाचार्योदाहृतवचनानि स्वमात्रहृदयस्यारूढानीति वदन् कूपमण्डूकायते। अस्मदाचार्यप्रदर्शितन्यायानामेवातिदार्ढ्यं न परप्रदर्शितानाम् । मीमांसकमर्यादासामञ्जस्यं (पूर्वमीमांसकमर्यादा इति पा.) चास्मन्मत एव । तच्च तात्पर्यचन्द्रिकावलोकिनां स्पष्टम् । अत्रापि स्पष्टीकरिष्यते। एतेनासाधुभिरेव शब्दैर्व्यवहारः श्लोकरचनायामन्वयासम्भवो वृत्तान्यथाभावश्चाधिक इति निरस्तम्। व्याकरणान्तरपरिगृहीतत्वेन तेषामपि साधुत्वोपपत्तेः । श्रुतिस्मृतिपुराणाभ्यासपाटवेनाचार्यैस्तथा व्यवहततया तथाव्यवहारस्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिगतछान्दसशब्दानुकरणत्वेनादोषत्वात् । लोकदृष्ट्या तथाव्यवहारस्याचार्यैरकृतत्वात् । त्रियम्बकं संयमिनं ददर्शेत्यादिषु कालिदासादेरपि तथाव्यवहारदर्शनाच्च। अत एव वृत्तान्यथाभावोऽपि व्याख्यातः। न वैकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामित्यादिश्रुत्या तस्यादोषत्वप्रतिपादनात् । अन्वयासम्भवोक्तिश्चाज्ञानमूलैव । सूत्रेष्विव भाष्ये(भाष्येष्वपि इति पा.)ऽप्यध्याहारानुषङ्गादिना विवक्षितान्वयस्य वक्तव्यत्वादिति यत्किञ्चिदेतत्। तस्मादानन्दतीर्थीयमतमेव प्रेक्षावदुपेयमिति स्थितम् ।। छ ।।

नन्विदमनुपपन्नम्। त्वन्मते सर्वत्र तत्तत्पूर्वपक्षसिद्धान्तानामनुपपन्नत्वात् । तत्र प्रथमाधिकरणपूर्वपक्षस्तावदनुपपन्नः । तथा हि । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयम् । निर्विषयत्वात् । न तावदस्य निर्विशेषं ब्रह्म विषयः । तत्र मानाभावात् । वेदान्तानां निर्विशेषजीवस्वरूपमात्रपरत्वात् (विषयत्वात् इति पा.) । न च जीव एव ब्रह्मेति स एव तस्य विषयः । तस्य स्वप्रकाशत्वेन अहमिति सर्वानुभवसिद्धत्वात् । निर्विशेषे च तत्र निरूपणीयानां

धर्माणामभावादिति निर्विशेषजीवस्य ब्रह्मण: श्रुत्यन्तरनिरूप्यत्वमङ्गीकृत्य शास्त्रनिरूप्यत्वासम्भवपूर्वपक्षं गुरूणां प्रणतिपरम्पराविषये तच्छिष्योदितस्वप्रणामानर्हत्ववादमनुकरोतीति चेन्न । अनुक्तोपलम्भात् । न ह्यस्माभिर्वेदान्तानां निर्विशेषस्वरूपपरत्वेऽप्यनधिगतार्थत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकृत्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्याधिगतार्थत्वेनानारम्भपूर्वपक्ष: क्रियते किन्तु श्रुतिस्मृतीनां तदुपकरणीभूतब्रह्ममीमांसायाश्च निश्चितार्थतया प्रेक्षावदनुपादेयत्वरूपमनारम्भणीयत्वमिति सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येव शास्त्रस्य प्रवर्तनीयत्वात् । तदुक्तं मायावादखण्डनटीकायाम् । परब्रह्म प्रतिपादयितुं सकलश्रुतिस्मृतीनां तदुपकारिणीभूतब्रह्ममीमांसायाश्च प्रवृत्तिरिति तत्त्वमिति । उक्तं च चन्द्रिकाया-ं। यथार्थवादाधिकरण इत्यारभ्य तथेहापि स्वत:सिद्धप्रत्यगात्मानुवादका वेदान्ता न विचार्या इति । एतेन प्रमाणशिखामणयो हि वेदान्ता नितान्तमनधिगतार्थमन्विच्छन्ति। पौरुषेयाणि तु शास्त्राण्युपायान्तरेणावगन्तुं शक्येष्वर्थेषु श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं प्रवर्तमानानि स्वोक्तमर्थमपि, अविस्मरणार्थमाम्रेडयन्ति न तथाऽनधिगतार्थव्यसनिता-मनुभवन्ति । तथा च ब्रह्ममीमांसाया निश्चितार्थत्वेऽपि प्रेक्षावदुपादेयत्व-मेवेति न पूर्वपक्षावकाश इति निरस्तम् । वेदानां (वेदान्तानां इति पा.) प्रमाणशिखामणित्वेऽप्यनधिगतार्थकत्वनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विचारशास्त्रस्य सन्दिग्धविषयावश्यकत्वस्य नैय्यत्याच्च। अहमहमिति सर्वदैव प्रकाशमाने निर्विशेषजीवस्वरूपे कस्याप्यविस्मरणाप्रसक्त्या त्वदुक्तरीत्या मीमांसाशास्त्रस्यारम्भणीयत्वोपपादनायोगाच्च ।

एतेनैव यदि वेदा अपि स्वप्रकाशजीवस्वरूपमात्रे कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहिततया कर्मशेषतां प्रतिपद्यमाने स्वातन्त्र्येण पर्यवस्यन्ति तदा शास्त्रस्य तत्र पर्यवसाने काऽनुपपत्तिरिति निरस्तम् ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहिततया कर्मशेषतां प्रतिपद्यमानस्याहंधीसिद्धस्य जीवस्यैव पूर्वपक्षिणा श्रुतिमीमांसारूप (श्रुति तन्मीमांसा इति पा.) शास्त्रविषयत्वमापाद्यतदनारम्भणीयत्वस्यैवोक्तत्वात् । स्वप्रकाश-जीवस्वरूपमात्रे कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहिततया कर्मशेषतामप्रतिपद्यमाने पूर्वपक्षिणा वेदानां पर्यवसानानभ्यमुपगमात् । शास्त्रप्रत्यक्षविषयात्म-द्वैविध्यस्य पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वात् ।

ननु पूर्वपक्षे जीवस्य निर्विशेषत्वाभ्युपगमेन तस्या-हन्धीसिद्धत्वोक्त्यनुपपत्तिः। कर्तृत्वादिविशेषणवत्तयैव तस्य भासमानत्वात् । ततश्च कर्मशेषतामप्रतिपद्यमानं प्रत्यक्षाद्यसिद्धं वेदान्तप्रतिपाद्यं निर्विशेषजीवस्वरूपं पूर्वपक्षिणाऽङ्गीकार्यमिति चेन्न । पूर्वपक्षे जीवनिर्विशेषत्वोक्तेः । तत्र प्रत्यक्षादिना प्रतीयमाना विशेषाः कल्पिता न मुमुक्षुज्ञेया इत्येवम्परत्वात् । तदुक्तं चन्द्रिकायाम् । अन्यस्य च सत्यस्य चाभावादिति । प्रत्यक्षसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखाद्यतिरिक्त-विशेषाभावाभिप्रायत्वोपपत्तेश्च । न चैवं पूर्वपक्षे श्रुतीनां प्रत्यक्ष-सिद्धार्थानुवादित्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापादनात् । तदुक्तं चन्द्रिकायाम् । शुद्धचैतन्यमात्रबोधने श्रुतेरनुवादकत्वं च वायुर्वै क्षेपिष्ठादिवाक्य-वद्विद्वद्वाक्यवच्च न्यायप्राप्तत्वात्सत्यमिति ।

नन्वेवं पूर्वपक्षिणामप्रमाणभूतवेदान्तवाक्यगतिर्नोप-पादनीयेति चेत् । इष्टत्वात् । अत एव चन्द्रिकायां यद्वा प्रमाणभूतवेदान्तवाक्यगतिर्न (वेदवाक्य गतिः इति पा.) पूर्वपक्षिणा वाच्या तदाच्छादनेन तत्प्रवृत्तेरिति कश्चन पक्षमुपन्यस्य यद्वा स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षे च फला लाभेन नियोज्याभावेन च स्वर्गकामो यजेत विश्वजिता

यजेतेत्यादिवाक्यमिवोक्तरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात् तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिकमप्रमाणमिति पक्षान्तरमुपन्यस्तम् । तस्मात्पूर्वपक्षे वेदाप्रामाण्याभ्युपगमेऽपि न काप्यनुपपत्तिः ।

एतेन ब्रह्मतर्केऽधिकृत एव ब्रह्ममीमांसायामधिक्रियत इति त्वन्मतं प्रमाणन्यायमीमांसा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसामेयशोधनमिति वदता त्वया ब्रह्मतर्कस्य ब्रह्ममीमांसां प्रत्यङ्गत्वाभ्युपगमात् । तत्र च वेदप्रामाण्यं सिद्धमेवेति कथमप्रामाण्याभ्युपगमेन पूर्वः पक्षः । न हि सिद्धप्रमाणभावानां वेदवाक्यानामनधिगतार्थपर्यवसानविरोधी क्वचिदपि वाक्यस्वारस्यानुरोधो अस्ति त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् सृष्टिरुपदधाति कपालेषु श्रपयतीत्यादिषु तत्तत्स्वारस्योपस्थितानप्यन्यतः प्राप्तिमतोऽर्थान् परित्यज्य लक्षणया प्रत्यक्षविध्यन्तरद्वारा कल्प्यविध्यन्तरद्वारा वाऽनधिगतार्थे पर्यवसानस्याङ्गीकृतत्वात् । विश्वजित्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षयोरपि नानधिगतार्थत्वरूपप्रामाण्यत्यागः किन्तु फलालाभादनुष्ठानालाभमात्रम् । उक्तं हि तन्त्ररत्ने स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे । नन्वेवमप्रामाण्यं(अप्रमाणं स्यात् इति पा.) स्यात् । न गम्यमाने प्रवर्तनामात्रे (प्रवृत्तिमात्रे इति पा.) प्रमाणमेव । न हि पुरुषप्रवृत्त्यधीनं वेदप्रामाण्यं यदि हि तथा स्यात् । अतः प्रमाणभूतवचनविहितस्यानुष्ठानम् । अनुष्ठानायत्तं च वेदप्रामाण्यमितीतरेतराश्रयापात इति (इतरेतराश्रयत्वप्रसंग इति पा.) । तस्मात्पूर्वपक्षिणा वेदान्तानां ब्रह्मतर्कसिद्धप्रामाण्याविघातार्थ- निर्विशेषजीवविषयत्वेऽपि चानधिगतार्थत्वमद्वैतिवत्समर्थनीयम् । तद्विलक्षणसगुणविषयत्वं वाऽङ्गीकरणीयमिति । उभयथाऽपि शास्त्रस्य न निर्विषयत्वशङ्कावकाश(निर्विषयत्वावकाश इति पा.) इति निरस्तम् । वेदप्रामाण्यस्य सिद्धत्वेऽपि तदाच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तिसम्भवात्

। तदुक्तं चन्द्रिकायाम् । प्रमाणभूतवेदान्तवाक्यगतिर्न पूर्वपक्षिणा वाच्या । तदाच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरिति । न चैवं पूर्वपक्षोऽत्यन्तं मृदुरिति युक्तम् । पूर्वोत्तरतन्त्रयोस्तत्र तत्र कृत्वा चिन्तयाऽधिकरणप्रवृत्तेः सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । न ह्याच्छादनातरेकेण (व्यतिरेकेण इति पा.) कृत्वा चिन्ता नामास्ति।

ननु चन्द्रिकायां कथं तर्हि श्रोतव्य इति विचारविधानम् । न च तदाच्छादनेन पूर्वपक्षः । विचारविधायकवाक्यार्थ(विचारविधिवाक्यार्थ इति पा.) निर्णायकन्यायव्युत्पादकस्याधिकरणस्य तदाच्छादनयोगादिति । आच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तौ दूषणमभिधाय मन्तव्य इत्यादेः प्रकारान्तरेण विचारविधायकाक्षेपकरणेन तन्न्यायेन ब्रह्मतर्कवदसिद्धवेद-प्रामाण्याच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति वक्तुमनुचितमिति चेन्न (वक्तुमनुचितमिति इति पा.) । तत्रोक्तबाधकस्यात्राभावेनाच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्त्यङ्गीकारेण विरोधाभावात्। यद्वा स्वारसिक एवाप्रामाण्यपूर्वपक्षः। 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा (प्रमाणन्यायमीमांसा इति पा.) क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसामेयशोधनमि'त्यनुव्याख्यानोक्तिश्च मतान्तरमभिप्रेत्य । न चैवं प्रथमाधिकरणे वेदप्रामाण्योपपादकन्यायोऽपि निबद्धव्यः स्यादिति शङ्क्यम्। विषयप्रयोजनसद्भावोपपत्तिसूचकातःशब्देनैव तथाविधन्यायस्यापि सूचनात्। अत एव चन्द्रिकायामतो यथार्थबन्धस्येत्यनुव्याख्यानतात्पर्य(अनुव्याख्यानाद्यपद्यतात्पर्य इति पा.)वर्णनावसरे । स्वप्रकाशप्रत्यगर्थाभिन्नत्वान्न विषयत्वमिति प्रमेये आरोपिताकार-शङ्कानिरासक (निरासकृत इति पा.)ब्रह्मपदसूचिता युक्तिस्तदतिरिक्ता (तदतिरिक्त इति पा.) शब्दस्य न प्रामाण्यम् । प्रामाण्येऽपि सिद्धार्थे न प्रामाण्यमित्यादिका प्रमाणे आरोपिताकारशङ्कानिरासकयुक्ति-रपि(निरासकृद्युक्तिरपि इति पा.) अतःशब्देनैव सूचिता ।

अपेक्षिताशरेषसूचकत्वादत:शब्द स्येत्युक्त्येत्यादिना मीमांसाङ्गभूतब्रह्मतर्काख्यतर्कशास्त्रे सूत्रकृत्कृते प्रकृतजिज्ञासाकर्तव्यत्वोपयोगी युक्तिकलापोऽत:शब्दार्थ: ।। तर्कशास्त्रस्य मीमांसाङ्गत्वं च तन्निर्णीतस्वरूपसङ्ख्याबलाबलादिभि: (बलाबलादिति इति पा.) प्रमाणैरिह मेयशोधनादिति मतान्तर(मेयशोधनादिनिमित्तान्तर इति पा.) मुक्तमित्यन्तेनैतत्स्पष्टमेवोक्तम् ।।

यद्वा ब्रह्मतर्के वेदप्रामाण्यस्य सिद्धत्वेऽपि तत्र साधकन्यायोपमर्दनात्पूर्वपक्षप्रवृत्तिरित्यस्तु । नहि पूर्वपक्षप्रवर्तको यावान्न्यायस्तावानपि ब्रह्मतर्केऽप्युपपादनीय इत्यत्र प्रमाणमस्ति । प्रत्युत शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणतश्च निर्णय इति निर्णयमात्रस्य ब्रह्ममीमांसाधीनत्वमेवोक्तम् ।। अङ्गत्वं च यत्किञ्चित्तन्न्यायोपपादनेऽप्युपपन्नम् ।

यद्वा ब्रह्मतर्कस्येदानीं खिलत्वेन सर्वाधिकारिसाधारण्येनाधिकारिविशेषाभिप्रायेण (वेदप्रामाण्यं व्युत्पादितमित्यत्र न प्रमाणमस्ति इति पा.) वा सर्वज्ञेन महर्षिणा ब्रह्ममीमांसायामेव प्रथमं वेदप्रामाण्यमाक्षिप्य समाधीयत इत्यस्तु ।

किञ्च पूर्वमीमांसाद्यधिकरणपूर्वपक्षेऽप्ययं दोष: स्यात् । तत्र ह्यध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वात् सर्वस्यापि वेदस्य विषनिर्हरणादिमन्त्राणामिवान्यार्थं नीयमानत्वेनार्थविवक्षाग्राहकं प्रमाणं नास्तीत्यविवक्षितार्थत्वं पूर्वपक्षितं तच्च त्वदुक्तरीत्या विरुद्धम् । तथा हि । अध्ययनेऽधिकृत एव धर्ममीमांसायामधिक्रियत इति वक्तव्यम् । अध्ययनं च साङ्गस्वाध्यायविषयम् । ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गवेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति स्मरणात् । वेदाङ्गत्वं च व्याकरणादीनाम् । रक्षोहागमलघ्वसन्देहा: प्रयोजनमिति महाभाष्योक्तरीत्या दृष्टार्थत्वेनैव

निर्वाह्यं दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगात् । एवञ्च वेदानां विवक्षितार्थत्वस्याङ्गाध्ययनप्रवृत्तिकाल एव निश्चितार्थत्वाद-विवक्षितार्थत्वेन पूर्वपक्षोत्थानं त्वदुक्तरीत्या न सम्भवतीति । न च व्याकरणादीनां दृष्टार्थत्वनिश्चयस्य विचाराधीनत्वात्तदभावदशायां तत्र पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति युक्तम् । ब्रह्मतर्केऽप्येवं वक्तुं शक्यतया वैषम्याभावात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ।

किञ्चैवं वाचस्पतिपूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः (इति भागः क्वचिद्ग्रन्थे दृश्यते इति पा.) स्यात् । पूर्वमीमांसासिद्धस्यैव वेदप्रामाण्यस्य तत्राक्षिप्तत्वात् । इत्थं हि भामत्यां प्रथमाधिकरणपूर्वपक्षः प्रवर्तितः । यद्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधि-निषेधानामिव वेदान्तानां स्वाध्यायपदवाच्यानां फलवदार्थाव-बोधकत्वमापादितम् । यद्यपि च विशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायेन मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकम् । यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते । तथाऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन सन्देहबाध-विरहिणा विरुद्ध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी मीमांसा नारब्धव्या । न च सार्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा सप्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः सन्विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वःपक्ष इति ॥छ॥ न च त्वन्मते ब्रह्मतर्कस्येवास्मन्मते कर्ममीमांसाया ब्रह्ममीमांसां प्रत्यङ्गत्वाभावाद्वैषम्यमिति वाच्यम् । पूर्वमीमांसासिद्धन्यायोपजीवनेनैव शारीरकप्रवृत्तेरभ्युपगमेन वैषम्याभावात् । अत एव साङ्करभाष्ये स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिति स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्यातः

प्रभवादिति परिहृत्येदानीं तदेव नित्यत्वं स्थितं दृढयति इति अत एव च नित्यत्वमिति सूत्रमवतारितम्।

ननु भाष्ये पूर्वमीमांसासिद्धमेव वेदनित्यत्वं दृढीक्रियत इति नोक्तम्। तत्र तथोक्तेः पूर्वसूत्रोक्तार्थानुवादित्वेनाप्युपपत्तेरिति चेन्न। पूर्वसूत्रेपु वेदनित्यत्वं प्रति स्वतन्त्रकर्तृस्मरणादेःहेतुवेनानुक्तत्वात् । कर्मशब्दविरोधयोस्तत्र समाहितत्वाच्च । किञ्च भामत्यामस्मदुक्तप्रकारेणैव तद्भाष्यं स्पष्टमेव अवतारितम्।

''ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत्किं पुनः साध्यत इत्यत आह। स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वमिती''ति ॥ तथैकात्मनः शरीरे भावादिति सूत्रव्याख्यानावसरे ''ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तं सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति। इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । (प्रतिष्ठाप्यते - इति पा.) इदमेवाकृष्याचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे देहातिरिक्तात्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृत इत्युक्तम् । एवञ्च पूर्वमीमांसायां वेदप्रामाण्यस्य तद्विवक्षितार्थत्वस्य च सिद्धत्वेऽपि यथा त्वन्मते जिज्ञासाधिकरण-पूर्वपक्षप्रवृत्तिस्तथाऽस्मन्मते ब्रह्मतर्के वेदप्रामाण्यादेः सिद्धत्वेऽपि तदाक्षेपेणाद्याधिकरणपूर्वपक्षप्रवृत्तिरुपपद्यते । अत एव पूर्वोत्तरमीमांस-योरेकशास्त्रत्वमते प्रमाणलक्षणे सकलवेदप्रामाण्यस्य सिद्धत्वेऽपि करणचतुष्टयेन प्रकारान्तरेण वेदप्रामाण्यमाक्षिप्य समाहितमित्युक्तम् । यथाऽऽहुः । द्वाभ्यामादौ प्रतीतिप्रजननमुदितं सिद्धरूपे परस्मिन्द्वाभ्यां

वैफल्यशङ्का तदनु परिहता शास्त्रतज्जन्यबुद्धयोः । आक्षिप्य स्थापनीयाः कतिचिदिह नयाः पूर्वकाण्डप्रणीता इति ।

नन्वेवं पूर्वतन्त्रे स्वर्गकामाधिकरण-पूर्वपक्षे नन्वेवमप्रमाणं स्यान्न (न वक्तव्ये इति पा.) गम्यमाने प्रवर्तनामात्रे प्रमाणमेवेति शङ्कासमाधाने न कर्तव्ये स्याताम्। तत्रापि सिद्धमेव वेदप्रामाण्यमाक्षिप्य समाधीयत इति वक्तुं शक्यत्वात् । न च तथोक्तं किन्तु तत्र नानधिगतार्थत्वरूपप्रामाण्यत्यागः किन्तु फलाभावादनुष्ठानाभावमात्रमित्युक्तम्। अतो ज्ञायते सिद्धस्यानपेक्षा इति । नैवं तत्र तथोक्तेः प्रकारान्तरेणाक्षेपसम्भवे सिद्धा क्षेपकरणयोगादित्येवम्परत्वात्। तत्र सिद्धमेवाक्षिप्य समाधीयत इत्युक्तावपि दोषाभावाच्च । चन्द्रिकायां फलालाभेन नियोज्याभावेन च स्वर्गकामो यजेत विश्वजिता यजेतेत्यादिवाक्यमिवोक्तरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात् तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिकमप्रमाणमिति विचारविधायकवाक्यप्रामाण्याक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तौ विश्वजित्स्वर्गकामादि वाक्यं दृष्टान्तत्वेनोपात्तम्। न चाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्याभिप्रायेण तद्दृष्टान्तोक्तिः । विचारस्य तत्र स्वरूपेणैवाक्षेपात् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्यसम्भवे तद्वैरूप्याङ्गीकारायोगाच्च । न च दृष्टान्ते फलाभावेन नियोज्याभावेन चेत्युक्ततया दार्ष्टान्तिके च विषयाद्यभावेनेत्युक्ततया वैरूप्यमङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम् । तथात्वे दृष्टान्तोक्तेः शब्दानुगममात्रत्वेन प्रतीतिविशेषकरत्वाभावप्रसङ्गात्। तथाऽपि सिद्धस्याक्षेपो नेत्यस्यासिद्धेश्च। अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यनिराकरणस्यापि प्रमाणलक्षणसिद्धत्वादिति सिद्धस्य वेदप्रामाण्यस्याक्षेपे न कश्चिद्दोषः । नन्वनधिगतार्थत्वलक्षणं वेदप्रामाण्यं तदैवाक्षेप्यं स्यात् । यदि सिद्धप्रमाणभावानां वेदवाक्यानामनधिगतार्थत्वपर्यवसानविरोधी क्वचिदपि वाक्यस्यारस्यानुरोधी

प्राप्तिमतोऽर्थान्परित्यज्य लक्षणया प्रत्यत्रविध्यन्तरद्वारा कल्प्यविध्यन्तरद्वारा-वाऽनधिगत एवार्थे आक्षेपपर्यवसानस्याङ्गीकृतत्वादिति सिद्धस्य वेदप्रामाण्यस्याक्षेपे न कश्चिद्दोषः।

नन्वनधिगतार्थत्वलक्षणं वेदप्रामाण्यं तदैवाक्षेप्यं स्यात्। यदि सिद्धप्रमाणभावानां वेदवाक्यानामनधिगतार्थत्वपर्यवसानविरोधी क्वचिदपि वाक्यस्वारस्यानुरोधी स्यात्। त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यादिषु तत्तत्स्वारस्योपस्थितानप्यन्यकृतप्राप्तिमतोऽर्थान्परित्यज्य लक्षणया प्रत्यक्षविध्यन्तरद्वारा कल्प्यविध्यन्तरद्वारा वाऽनधिगत एवार्थे आक्षेपपर्यवसानस्याङ्गीगीकृतत्वादिति चेन्न। अयमात्मा ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यस्वारस्यानुरोधस्यैव सिद्धप्रमाणभावानां वेदवाक्यानामनधिगतार्थपर्यवसान विरोधिनः सत्त्वात्। त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यादिषु स्वरसोपस्थितान्यप्राप्तार्थं परित्यज्य लक्षणादिनाऽनधिगतार्थपर्यवसानाङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाच्छादनेन पूर्वपक्षे प्रवृत्त्युपपत्तेः। न हि सर्वन्यायसामञ्जस्येन पूर्वपक्षप्रवृत्तिः। सिद्धान्तानुत्थानप्रसङ्गात्। किन्तु किञ्चिन्न्यायसामञ्जस्येनेति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

यद्वाऽस्मन्मते ब्रह्मतर्कसिद्धं वेदप्रामाण्यं नानधिगतार्थत्वरूपम्। अनधिगतार्थगन्तु प्रमाणमिति लक्षणस्यास्मदीयैर्दूषितत्वात्। द्वितीयादिबुद्धिप्रामाण्याङ्गीकाराच्च। अत एवोक्तम्। बहुप्रमाणसंवादश्च दार्ढ्यहेतुरिति किन्तु याथार्थ्यमात्रम्। तच्चाधिगतविषयत्वेऽप्युपपन्नम्। न च शब्दस्यानधिगतार्थत्वमावश्यकम्। सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येव तस्य सार्थकत्वादिति युक्तम्। तस्य पुरुषप्रयोजनपर्यवसायित्व-रूपप्रामाण्यप्रयोजकतया सर्वप्रमाणसाधारणप्रमापकत्वरूपप्रामाण्यं

प्रत्यप्रयोजकत्वात् । तादृशप्रामाण्यस्य पारिभाषिकत्वाच्च । न चैवमर्थेऽनुपलब्धे न तत् प्रामाण्यमिति सूत्रविरोधः । तथा सौत्रोक्तेः प्रकृतधर्मविषयत्वेनाप्युपपन्नतयाऽसार्वत्रिकत्वात् । न चैवमपि निर्दोषः शब्द आगम इति त्वदुक्तिविरोधः । तत्र ज्ञातज्ञापकत्वस्यापि शब्ददोषत्वेन परिगणनादिति वाच्यम् । तत्र तत्परिगणनस्य पुरुषप्रयोजनपर्यवसायित्वरूपप्रामाण्याभिप्रायत्वादिति न कश्चिद्दोषः । एतेन तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मतर्कसिद्धप्रामाण्याविघाताय निर्विशेषजीवविषयत्वेऽपि वाऽनधिगतविषयत्वम द्वैतिवत्समर्थनीयं तद्विलक्षणसगुणविषयत्वं चाङ्गीकरणीयमित्युभयथाऽपि न निर्विषयत्वशङ्कावकाश इत्युपसंहारोऽपि निरस्तः । उक्तरीत्या वेदप्रामाण्याक्षेपोपपत्तेः । अद्वैतिमते वेदान्तानामनधिगतविषयत्वस्य शक्रेणापि समर्थयितुमशक्यत्वाच्च । अत एवाभेदावलम्बनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तौ भेदावलम्बनेन सिद्धान्तो भगवत्पादैरुक्तः । तस्माद्वेदान्तानामहन्धीसिद्धं निर्विशेषजीवस्वरूपप्रतिपादनपरत्वमापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न काऽप्यनुपपत्तिः ।

ननु तथाऽपि त्वन्मते वेदान्तानां निर्विशेषजीवस्वरूपप्रतिपादकत्वमापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तथा हि । इत्थं हि तव मतं सुखादिकं साक्षिवेद्यम् । साक्षी च सर्वप्रमाणाधिको नित्यत्वेनाप्रामाण्यहेतुदोषजन्यत्वाभावात् । इदं च साक्षिणो बलवत्त्वं तत्प्रमाणमीमांसारूपे ब्रह्मतर्क एव सिद्धम् । अस्ति (ब्रह्मतर्क एवास्ति इति पा.) अतोऽत्र साक्ष्यनुभवविरुद्धवेदान्तानां सुखदुःखादिबन्धरहितनिर्विशेषजीवस्वरूपमात्रपरत्वमपेक्ष्य (मवेक्ष्य इति पा.) पूर्वपक्षप्रवर्तनं न युज्यते । किञ्च त्वदभिमतोपक्रमादिबलाबलानुसारी सर्ववेदान्तानामर्थश्च त्वन्मते न्यायानुसन्धानरूपविचारात्प्रागेवावगन्तव्यः । तदेव च श्रवणम् । तच्च

यावदज्ञाननिवृत्त्येकस्मादेव गुरोः तदुत्तमम् । गुरुलाभे बहुभ्यो गुरुभ्यो वा सम्यगावर्तनीयम् । तथा च सकलवेदवाक्यानां जीवभिन्नसगुणब्रह्मपरत्वमेव बोधयतां स्वाप्तानां गुरूणां सकाशाद्बहुधाऽवर्तितश्रवणलब्धसकल-वाक्यार्थावधारणो मनने प्रवर्तमानः शिष्यः सर्ववेदवाक्यानां निर्विशेषजीवचैतन्यमात्रमेवार्थ इति कथमाशङ्केत । शिष्यस्य प्रागवगतार्थेन प्रतिबद्धुमशक्यतयोदेतुं योग्या शङ्कैव हि वादकथारूपे शास्त्रे पूर्वपक्षो नामेति ।मैवम्। सर्ववेदानां साक्ष्यनुभवसिद्धसुखदुःखाद्यतिरिक्तविशेष-शून्यजीवपरत्वापादनेनैव पूर्वपक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । आकरेष्वेवमेव निर्विशेषशब्दार्थस्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । न चैवमद्वैतरीत्येति चन्द्रिकोक्ति-विरोधः । वेदान्तानामहन्धीसिद्धप्रत्यगात्ममात्रपरत्वाश्रयणेनापि तद्रीत्यङ्गीकारोपपत्तेः । सर्वांशेनापि तद्रीत्यनभ्युपगमाच्च । किञ्च श्रवणस्य बहुधा प्रवृत्तत्वेऽपि श्रवणकाले न्यायानुसन्धानाभावेन निर्विचिकित्स-ज्ञानानुदयेऽज्ञानमात्रविरोधिज्ञानोदये च संशयस्यावर्जनीयतया तद्विधूननार्थं मननरूपविचारे प्रवृत्तिरुपपद्यते । (प्रवृत्तिंतुमुपपद्यते इति पा.) न्यायं विना शतवारमुपदिष्टेऽपि संशयदर्शनात् । श्रवणात्पूर्वं धर्मिज्ञानाभावेन संशयानुदये संशयधर्मिज्ञानरूपस्य श्रवणस्याज्ञानमात्रविरोधित्वावश्यम्भावाच्च । न च साङ्गाध्ययनकाल एवापातधर्मिज्ञानं वृत्तमिति न त्वदभिमतं श्रवणमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । साङ्गाध्ययनेनापि तत्तद्वेदैः पदवर्णस्वरादिना ब्रह्मापातप्रतीत्यनुदयेन तदर्थमस्मदभिमतस्य श्रवणस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तं न्यायामृते । न हि कर्मकाण्डादिना ब्रह्मकाण्डेऽप्यवान्तरकारणादिवाक्येन पदवर्णस्वरादिनाऽऽपाततोऽपि ब्रह्मधीरस्तीति श्रवणेऽपि न्यायप्रवेशे मननवैय्यर्थ्यं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । तस्मादस्मन्मते पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न काऽप्यनुपपत्तिः ।

ननु तथाऽपि त्वन्मते पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः। तथा हि सर्ववेदान्तवाक्यानां निर्विशेषजीवस्वरूपपरत्वं प्रबलन्यायैः प्रतिष्ठापयच्छास्त्रं पूर्वपक्षिणाङ्गीक्रियते न वा। न चेत्प्रत्यक्षादिविरुद्धं सविशेषत्वादिविषयानेकावान्तरवाक्यकृतान्तःकलहप्रतिरुद्धं च तेषां तत्परत्वं न सिध्येदिति तत्सिद्धिसापेक्षानारम्भ-पूर्वपक्षोत्थानं न स्यात्। अङ्गीक्रियते चेत् तदारम्भमपेक्ष्य विषयाभावेन तदनारम्भः समर्थित इति व्याघातः स्यादिति चेत्। अत्र केचिदाहुः -

अयमात्मा ब्रह्म केवलो निर्गुणश्चेत्यादिवाक्यजन्यप्रतीतिमात्रावलम्बने-नायं पूर्वपक्षो न तु तत्परत्वप्रतिपादनपरन्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञानावलम्बनेनेति। तत्र। ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिभेदसविशेष-वाक्यानामपि सत्त्वेन प्रबलन्यायाभावे संशयस्यैव तदवस्थितत्वात्। पूर्वपक्षस्यापि निर्णयरूपत्वात्संशयोत्तरनिर्णयस्य च न्यायसाध्यत्वात्। एतावांस्तु विशेषः। भ्रमरूपो निर्णयः पूर्वपक्षः प्रमारूपो निर्णयस्सिद्धान्त इति।

केचित्तु वेदान्तानामखण्डचिन्मात्रपरत्वादिति न पूर्वपक्ष्यभिमतो हेतुः। येनासिद्धिशङ्कायां न्यायैः प्रतिष्ठापयच्छास्त्रमिष्यते किन्तु वेदान्तैरात्मैकत्व-प्रतीतेस्तस्य चात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्प्रतीतिमात्रं च परस्यापि सम्मतमिति न शास्त्रापेक्षाप्रयुक्तव्याघातावकाशप्रसङ्गः। एतदेवाभिप्रेत्य चन्द्रिकायां कर्मकाण्डस्य कर्मपरत्वादित्युक्त्वा वेदान्तैश्चोपक्रमादिभिरद्वैतरीत्याऽखण्ड-प्रत्यगात्ममात्रप्रत्ययनादित्युक्तम्। न च तत्रोपक्रमादिभिरित्युक्त्या वेदान्तानां तत्परत्वं हेतुतयोक्तमित्यवसीयत इति वाच्यम्। उपक्रमादिभिरित्युक्तेर्वेदान्तेषु बहुशस्तत्प्रतीतेरित्येवमर्थपरत्वात्।

यद्वा वेदान्तानामखण्डप्रत्यगात्ममात्रप्रत्यायकत्वस्याद्वैतिभिरङ्गी-

कारादिति हेतुः । अत्र च नासिद्धिशङ्केति न व्याघातप्रसङ्गः । अत एव चन्द्रिकायामुपक्रमोपसंहारादिभिरद्वैतिरीत्येत्युक्तमित्याहुः तत्र ।

वेदान्तैरात्मैकत्वप्रतीतिवद्भिन्नात्मत्वप्रतीतेरपि सत्त्वेन तथाविधप्रतीतिमात्रस्य पूर्वपक्षहेतुत्वात् । अधिकरणाङ्गभूतस्वारसिकशिष्यसंशयस्य तादृशप्रतीत्यतिरिक्तबलन्यायेनैव निरसनीयत्वाच्च । अत एव वेदान्तानामखण्डप्रत्यगात्मप्रत्यायकत्वस्याद्वैतिभिरङ्गीकारादिति हेतुरिति पक्षोऽपि निरस्तः । उक्तहेतुनाऽधिकरणाङ्गभू तस्वारसिकशिष्यसंशयस्यानिरासात् । व्यधिकरणत्वात्तादृशहेतोरप्युपक्रमादिजन्याखण्डप्रत्यगात्मपरत्वविषयशिष्यावधारणगर्भत्वे च सुस्थो व्याघातः । केचित्तु पूर्वपक्षे वेदान्तानामखण्डजीवस्वरूपमात्रपरत्वसिद्धौ नोपक्रमादिन्यायोपजीवनं, येन व्याघातः स्यात् । किन्तु लाघवेन वेदान्तानामखण्डजीवस्वरूपमात्रपरत्वं, तदतिरिक्तपरत्वे गौरवादिति न्यायमात्रोपजीवनम् । न चैवमुपक्रमादिभिरिति चन्द्रिकोक्तिविरोधः । तत्रातद्गुणसंविज्ञानादिबहुव्रीहिणोक्तलाघवादिन्यायस्यैव पूर्वपक्षहेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । किञ्चिन्न्यायमपेक्ष्य विचाराक्षेपेऽपि वर्तिष्यमाणसकलन्यायापेक्षाभावेन व्याहतिदोषप्रसराच्च । न हि कञ्चन न्यायमप्रदर्श्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिः सम्भवति । न्यायाभावे निर्णयरूप पूर्वपक्षस्यानुदयात् । अन्यथा पूर्वमीमांसाधिकरणपूर्वपक्षोऽपि व्याहतः स्यात् । तत्रापि धर्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम् । वेदस्यार्थविवक्षाग्राहकप्रमाणाभावादिति पूर्वपक्षेऽर्थज्ञानपर्यन्तोऽध्ययनविधिरेव तत्र प्रमाणमिति शङ्किते तस्य दृष्टफलरूपार्थज्ञानार्थत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गेन सर्वापेक्षितस्वर्गार्थत्वे-अध्ययनविध्युपात्तस्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वे च पूर्वपक्षिणोपपादनीयस्य विश्वजिन्न्यायस्य विषनिर्हरणादिमन्त्रवदन्यार्थं नीयमानत्वरूपन्यायस्य चोपजीव्यत्वात् । अत एव ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम् तद्विषयस्याहन्धी-

सिद्धत्वादिति वाचस्पतिपूर्वपक्षे प्रत्यगात्मन इदानीमहमिति प्रकाशमानं रूपमध्यासपरिनिष्पन्नम् । तदिह न विचार्यं किन्तु संसारदशायामनाविर्भूतं निर्विशेषं तस्य तात्त्विकं रूपमस्तीति श्रुतिप्रसिद्धम् । तद्विचारार्थं शास्त्रारम्भ इति शङ्कावारणायेदं शास्त्रं नारम्भणीयम् । तद्विषयत्वाभिमत-प्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्यासिद्धत्वादिति विवरणकारपूर्वपक्षे च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं नासिद्धं तत्साधकश्रुतिसद्भावादिति शङ्कावारणाय चैकयैव प्रत्यक्षादिविरोधयुक्त्या श्रुतीनामन्यपरत्वापादनान्न व्याहतिरिति त्वयेष्यते । तथा च किञ्चिन्न्यायापेक्षायामपि सकलन्यायानपेक्षणान्न व्याहतिदोषप्रसङ्ग इत्याहुः ॥ छ ॥

यद्वा ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम् । निर्विषयत्वात् । न तावद्विषयत्वेनाभिमतं ब्रह्म जीवाद्भिन्नम् । मानाभावात् । कर्मकाण्डवद्ब्रह्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाज्जीवस्य च निश्चितत्वादिति पूर्वपक्षे न व्याहतिदोषप्रसरः ।

ननु चन्द्रिकायामिमं पक्षं केचित्तु वेदमात्रस्य कार्यपरत्वान्न जीवादन्यद्ब्रह्मास्ति जीवस्तु असन्दिग्ध इति पूर्वपक्ष इत्याहुरित्या-दिनाऽनूद्य तन्न प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षकरणे न्यायविवरणे आत्मनः स्वप्रकाशत्वोक्त्ययोगाज्जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन विचार्यत्वसम्भवेन शास्त्रानारम्भासिद्धेश्चेत्यादिनाऽस्य दूषितत्वान्नैवं व्याहतिदोषपरिहार इति चेन्न । प्रौढिवादेन तत्र तथा तद्दूषणप्रवृत्त्युपपत्तेः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि सकलवेदस्य कार्यपरत्वमात्रे प्राभाकररीत्याश्रयणेन न्यायविवरणोक्तात्म-स्वप्रकाशत्वोक्तिविरोधाभावात् । जीवे देहादिभिन्नस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तादृप्येणापि तस्य विचार्यत्वानापत्तेश्च । न च तस्य नित्यत्वादिना विचार्यत्वं कर्मसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्ध्या तदर्थमपि वेदान्तवाक्यविशेष-

विचारानावश्यकत्वात् । तद्विचारावश्यकत्वेऽपि सिद्धान्त्यभिमतता-वद्विचारारम्भसिद्धेश्च । न ह्यत्र किञ्चिद्वाक्यविचार आक्षिप्यते । किन्तु सिद्धान्त्यभिमत: सर्वेऽपि वेदविचार इति न कश्चिद्दोष: । न चैकस्मिन्नधिकरणेऽनेकपूर्वपक्षाश्रयणं दोष: । पूर्वोत्तरतन्त्रयो: अप्येकस्मिन्नधिकरणेऽनेकपूर्वपक्षाश्रयणात् । चन्द्रिकायां प्रथमाधिकरण एव सुधायां त्वनुव्याख्याने सिद्धे व्युत्पत्त्यादेरत:शब्दार्थत्वेनोक्तत्वात्तद्-व्यावर्त्यपूर्वपक्षे कार्ये व्युत्पत्तिरुक्ता । इह तु टीकायां न्यायविवरणोक्त-ब्रह्मशब्दव्यावर्त्यपूर्वपक्ष उच्यत इति नेह सा वक्तव्येति टीकासुधयो: पूर्वपक्षभेदावलम्बनेन प्रवृत्तिरित्युक्तत्वाच्च । न चोक्तपूर्वपक्षव्यावर्त-कन्यायाभाव: । अत:शब्दादेव तत्सूचकत्वादिति ।

यद्वा ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम् । सिद्धपरवेदान्तानाम-व्युत्पन्नत्वेनोपरप्रायत्वात्कार्यपरेष्वेव व्युत्पत्तिग्रहादित्यनुव्याख्या-नोक्तरीत्या पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न व्याहतिदोषप्रसङ्ग: । अत्र पक्षे वाक्यार्थविचारस्यैवाभावात् । नन्वत्र पक्षे व्याहतिर्दुर्वारा । तथा हि । ब्रह्मप्रतीत्यभावे ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमित्युक्त्यनुपपत्ति: । तत्सत्त्वे च वेदान्तानामूपरप्रायत्वोक्तिविरोध: । अन्यस्य ब्रह्मप्रत्यायकस्याभावादिति चेन्न । प्रतिवाद्यभिमतब्रह्मसिद्धिमादाय ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमित्युक्त्युपपत्तेर्न व्याहतिदोष इति ।

वस्तुतस्तु सर्ववेदान्तानां निर्विशेषाखण्डजीवस्वरूपपरत्व-व्युत्पादकमद्वैतिमतानुसारिशास्त्रमाक्षेप्याद्ब्रह्ममीमांसारूपशास्त्रादन्यदेवेति न व्याहतिदोषप्रसङ्ग: । अत एव चन्द्रिकायामद्वैतरीत्येत्युक्तम् । न हि वर्तिष्यमाणं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदान्तानामखण्डजीवस्वरूपपरत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तम् । तत्र तस्यासामर्थ्यात्किन्त्वानन्दमयादिशब्दा ब्रह्मपरा वा ब्रह्मणोऽर्थान्तरपरा वेत्यादिरूपेणैव प्रवृत्तम् । तत्र सिद्धान्त्यभिमतब्रह्माङ्गीकारेणैव तत्तद्वाक्यानां

जीवादिपरत्वेन पूर्वपक्षकरणात् । अत्र सिद्धान्त्यभिमतब्रह्माक्षेपेणैव पूर्वपक्षप्रवृत्तेश्च । ननु शास्त्रान्तरस्यापि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रवत्स्वप्रकाशाखण्ड-जीवस्वरूपमात्रविषयत्वे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमेव तदस्तु । किमसिद्धशास्त्रान्तरपरिकल्पनया । तथा च व्याहतिदोषतादवस्थ्यम् । किञ्च शास्त्रान्तरमपि नारभ्येत । वर्तिष्यमाणशास्त्रवत्तस्यापि स्वप्रकाशजीव-विषयत्वात् । सिद्धविषयत्वेऽपि तस्यारभ्यत्वे किमनेनापराद्धमिति चेन्न । श्रुतितन्मीमांसारूपशास्त्रयोः स्वप्रकाशाखण्डजीवस्वरूपपरत्व-प्रतिपादकशास्त्रान्तरस्य स्वप्रकाशजीवविषयकत्वनिर्धारणफलकत्वा-नभ्युपगमात् । तयोः स्वप्रकाशाखण्डजीवस्वरूपस्यैव तन्निर्धारणीयत्वाभ्युप-गमाच्च । न च तस्यैव ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यापि तदेव विषयो न तु स्वप्रकाशजीव इति युक्तम् । सिद्धान्तिना तथाऽनभ्युपगमात् । वेदान्तानामनु-वादकत्वापरिहाराच्च । तस्मादाक्षेप्याक्षेपकशास्त्रयोर्भिन्नविषयत्वेन न व्याहतिदोषप्रसरः (प्रसंगः इति पा.) ।

यद्वा स्वप्रकाशस्य विषयत्वासम्भवयुक्त्याऽनारम्भपूर्वपक्षो न क्रियते । किन्तु वेदान्तानां स्वप्रकाशचिन्मात्रपरत्वव्यवस्थापकं तावच्छास्त्रमस्ति । इदमपि तथाभूतं चेत्तेन गतार्थम् । सगुणब्रह्मपरत्वव्यवस्थापकं चेत्तेन बाधितार्थमित्युभयथाऽपि तदपहतविषयत्वादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्यतो न व्याघातः ।

नन्वेवं पूर्वपक्षे जीवस्य स्वप्रकाशत्वेनासन्दिग्धत्वं न वक्तव्यं स्यात् । अनुपयोगाद्विरुद्धत्वाच्चेति चेन्न । जीवनिर्विशेषत्वोक्तेः पूर्वोक्तपक्षान्तराभि-प्रायत्वेनात्र पक्षे जीवासन्दिग्धत्वस्यायक्तव्यतया विरोधाभायात् । एतेन कणभुगादिशास्त्रेणाप्यपहतविषयतयाऽनारम्भे शङ्कितुं शक्ये निर्विशेषशास्त्र एव तव पक्षपात इति निरस्तम् । एतच्छङ्काया अशोकवनिकान्यायत्वादित्यास्तां

तावत् ॥ छ ॥

ननु स्वप्रकाशस्यापि जीवस्य शास्त्रविषयत्वे न काऽप्यनुपपत्तिः । स्वप्रकाशस्यापि तस्य न जानामीत्यविद्यावृतत्वानुभवात् । त्वयाऽपि सत्यस्यानादेर्जीवाश्रितस्य तं प्रति तदानन्दादिकं ब्रह्मतत्स्वरूपतद्गुणादिकं चावृतां मायाऽविद्याप्रकृत्यादिशब्दवाच्यस्य द्रव्यरूपस्य ज्ञानविरोधिनो भावरूपाज्ञानस्या ''नादिमायया सुप्तो'' ''भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'' रित्यादिश्रुतिप्रतिपन्नस्यापीष्यमाणत्वात् । तस्यानादित्वेन स्वोपादानगतोत्तरावस्थारूपनिवृत्त्यसम्भवेऽपि प्रमाणसत्त्वनिवर्तकोपनिपातवलात्स्वरूपप्रध्वंसरूपनिवृत्त्यभ्युपगमाच्च । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादित्यधिकरणे त्वयाऽस्यार्थस्य प्रतिपादनाच्च तदनिर्वाच्यत्वादिकं परं नेष्यते । न च सिद्धान्ते जीवतदानन्दयोरभेदेऽपि गुणगुणिभावनिर्वाहकस्य भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्याङ्गीकारेण (उपगमेन इति पा.) स्वप्रकाशजीवस्वरूपानावरणेऽपि तत्स्वरूपभूतानन्दस्य युक्तमावरणम् । अखण्डजीवपक्षे जीवतदानन्दयोर्विशेषाभावेन स्वप्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वं न युक्तं विरोधादिति वाच्यम् । अखण्डजीवपक्षेऽविद्यामहिम्ना तदुपपत्तेः । सा ह्यघटितघटनापटीयसी ब्रह्मणः शक्तिः । प्रत्युत सविशेषाभेदपक्ष एव विरोधो दुष्परिहरः । विशेषस्य जीवस्वरूपत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारायोगात् । किञ्च जीवस्य ब्रह्मणः सकाशान्मुख्यो भेदः सन्नपि ब्रह्मदर्शनं यदा निरोद्धुं न शक्नोति तदा जीवस्य स्वानन्दा(ब्रह्मणः सकाशात् इति पा.)द्विशेषो भेदप्रतिनिधिस्तद्दर्शनं निरोद्धुं न शक्नोतीति किमु वक्तव्यम् । युक्तं चातीतानागतपदार्थानां तत्तत्कालानामव्याकृताकाशस्य तदंशानां व्यवहितानां प्राच्यादिदिशां मनसः परमाणूनां च साक्षिविषयत्वमातिष्ठमानस्य तव ब्रह्मणोऽपि तद्विषयत्वम् । विशेषहेत्वभावात् । अन्यथा तेषामपि त्वन्मते

साक्षिविषयत्वाभावापातात्। एवञ्च ब्रह्मणस्तद्गुणानां च प्रकाशमानत्वेऽपि त्वयाऽस्य शास्त्रस्य निर्विषयतापरिहारायाप्रकाशमानत्वमविद्यामहिम्नोपपादनीयम्। उपपादितं च तथैव न्यायसुधायाम्। यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्म स्वधर्मप्रकाशात्मकं तथाऽपि परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहितानाद्यविद्यावशान्न तथा संसारे प्रकाशत इति । न च प्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वमसिद्धं । त्वदुक्तोऽर्थः क इति न जाने । दूरे जलमिवावभासमानं किमिति न जानामीति शब्दतः प्रत्यक्षतश्चावगतमप्यर्थं साकल्येनानूद्य तत्रैव प्रश्नस्याज्ञानानुभवस्य च प्रसिद्धत्वात् । तस्मान्निर्विशेषाखण्डजीवस्वरूपस्यापि त्वद्रीत्याऽनधिगतत्वेन विचार्यत्वं युक्तमिति न पूर्वपक्षोत्थानम्। एवमपि यदि तस्य शास्त्रविषयत्वं नानुमनुषे तदा सगुणविषयतयैव शास्त्रारम्भः स्यात् । न च सर्ववेदान्तानामद्वैतदर्शितन्यायैरखण्डजीवपरत्वात्सगुणे ब्रह्मणि मानाभावः। अद्वैतिभिरेव महातात्पर्येण निर्विशेषतया प्रवृत्तवेदान्तानां मध्ये केषाञ्चिद्वाक्यानां ब्रह्मोपासनाविधिपरत्वस्य ब्रह्मणस्तदुपासनाविषयगुणत्वप्रतिपादकत्वस्य चाङ्गीकृतत्वात् । अद्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति त्वयैवोक्तत्वाच्चेति । नैतद्युक्तम् । पूर्वपक्षदशायामस्मत्प्रतिबन्द्या शास्त्रारम्भोपपादनस्य त्वया कर्तुमनुचितत्वात्। यदि मया त्वन्मते शास्त्रानारम्भणीयतोपपाद्यते तदैव परं त्वया मां प्रति प्रतिबन्द्यैतदारम्भसमर्थनं कर्तुमुचितम्। अस्मन्मते पूर्वपक्षिणा कियदंशेन त्वद्रीतिमवलम्ब्य शास्त्रानारम्भणीयत्वोपपादनात्। न हि पूर्वपक्षिणं प्रत्यस्मत्प्रतिबन्द्या किञ्चित्प्रयोजनम् । तस्मादस्मत्पूर्वपक्षिणं प्रति का चात्रानुपपत्तिरित्यादिकमकाण्डताण्डवायितम्। ननु परेण स्वकीयाधिकरणपूर्वपक्षदर्शनव्याजेनाद्वैतवाद एव शास्त्रारम्भणदूषणस्य प्रदर्शितत्वात्प्रतिबन्द्या तत्समाधानं मया कृतमिति का वाऽत्रानुपपत्तिरित्यादिकं नाकाण्डताण्डवमिति

चेदस्तु तावदेवम्। तथाऽपि न प्रतिबन्द्यवकाशः। तथा हि। न तावत्त्वन्मत इवास्मन्मते जीवानन्दावरणानुपपत्तिः। जीवतदानन्दयोरभेदेऽपि गुणगुणिभावनिर्वाहकस्य भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्य सत्त्वेन जीवस्वरूपानावरणेऽपि तदानन्दावरणोपपत्तेः। न हि विशेषस्य जीवस्वरूपत्वेन तेन कथं तदप्रकाशोपपादनमिति युक्तम्। भेदकार्यनिर्वाहकत्वेनागच्छतस्तस्य जीवस्वरूपत्वकल्पनस्यानवस्थितिभिया पश्चाद्भावित्वेन कथन्तानवकाशात्। धर्मिग्राहकमानेन तस्य तादृूप्येणैव सिद्ध्यभ्युपगमात्। न च त्वदभिमतविशेषस्य निर्विशेषाखण्डब्रह्मवादाविरोधितया तत्पक्षेऽप्यावरणं युक्तमिति वाच्यम्। तथाऽभ्युपगमे विवादपर्यवसानात्। परेणाविद्याया एवावरकत्वाभ्युपगमाच्च। न चाविद्याऽपि तदावरणं त्वया ज्ञानज्ञानयोर्विरोधाभ्युपगमादविद्यायाः स्वप्रकाशब्रह्मावरणे च न कदाऽपि तन्निवृत्तिः स्यात्। यथाऽऽहुः। 'ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवृत्यर्थमृषात्मकम्॥ अज्ञानं चेत्तिरस्कुर्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तने'॥ इति॥ न च वृत्तिरेव तन्निवर्तिका (तन्निवर्तः इति पा.) स्वरूपज्ञानं तु तत्साधकमिति युक्तम्। वृत्तेर्जडत्वेन तन्निवर्तकत्वायोगात्। न चाज्ञानसाधकमेव स्वरूपचैतन्यं वृत्त्युपहितं सदज्ञानं निवर्तयतीति युक्तम्। एवंविधकल्पनायां प्रमाणाभावात्। ब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाभ्युपगमेन घटादिविषयकवृत्त्युपहितचैतन्येन ब्रह्मावरकाज्ञाननिवृत्त्यापाताच्च। न च तस्य विशिष्टविषयतया तेन निर्विशेषब्रह्मावरकाज्ञानानिवृत्तिरिति वाच्यम्। विशिष्टविषयकज्ञानेन विशेष्याज्ञाननिवृत्तेरवश्यम्भावात्। अन्यथा दण्डीपुरुष इति ज्ञानेन देवदत्ताज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गात्। न च शास्त्रबलाद्वेदान्तश्रवणादिजन्यवृत्त्युपहितात्मज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमिति वाच्यम्। घटाज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गात्। घटादिविषयकज्ञानस्य श्रवणाद्यजन्यत्वात्। न च शास्त्रबलेन ब्रह्मज्ञाननिवृत्तौ

तथा नियमः। दृष्टानुसारेण कल्पयतस्तव मते शास्त्रस्याननुसरणीयत्वात्। किञ्चास्मन्मते जीवस्य स्वानन्देश्वरतद्गुणाद्यावरकमज्ञानं युक्तम्। न तु त्वन्मते। "तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा, यः सर्वज्ञः सर्वविदि"त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सदा सर्वविषयकापरोक्षवत्त्वावेदनेन तस्य स्वं प्रति स्वरूपाद्यावरकाज्ञानायोगात्। तदुक्तं भगवत्पादैः। पुङ्गतमेव हि तम इति। अज्ञताखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चनेति। तस्मान्निर्विशेषाभेदपक्षे प्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वमयुक्तम्। न चैवं त्वदुक्तोऽर्थः क इति न जानामि दूरे जलमिवावभासमानं किमिति न जानामीत्यवगतेऽप्यर्थे प्रश्नाज्ञानयोरनुभवेन विरोधाभाव इति वाच्यम्। तत्र सामान्यतो ज्ञातत्वेऽपि प्रश्नाज्ञानयोर्विशेष-विषयत्वेनैकविषयत्वासम्प्रतिपत्तेः। न च विशेषस्याज्ञातत्वेन प्रश्नविषयस्य अज्ञातत्वेन प्रश्नविषयस्याज्ञानावच्छेदकतयाऽनुवादस्य चायोगः। अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विशेषप्रश्ने सामान्यज्ञानमेव तन्त्रम्। विशेषाज्ञानानुभवे च सामान्यमेवावच्छेदकमित्यङ्गीकारात्। न चैवं सामान्यविशेषभावस्य व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तस्याभावेनाज्ञातधूमस्यापि ज्ञातवह्निकस्य धूमप्रश्नप्रसङ्गः। धूमाज्ञानस्य वह्निं न जानामीति वह्न्यवच्छेदनानुभव-प्रसङ्गश्चेति वाच्यम्। सामान्यविशेषभावस्य व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तत्वात्। धूमवह्न्योस्तथा व्यवहाराभावात्। तयोर्व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मावच्छिन्न-त्वाच्च। न चैवं पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानानन्तरमज्ञातघटस्य पुंसो घटाज्ञानानुभवप्रसङ्गः। घटत्वस्य पृथिवीत्वव्याप्यत्वादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। न च घटस्याप्यवच्छेदकत्वेनोल्लेखप्रसङ्गः। यत्र यत्प्रकारकज्ञानं कारणं तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव तत्रावच्छेदकत्वेन भानाङ्गीकारात्। एतेन व्याप्त्यादिप्रश्नस्य ज्ञातविषयत्वमावश्यकम्। अन्यथा पृच्छकस्य वन्ह्याद्यनुमानविलोपप्रसङ्गाद्व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यकरणत्वप्रसङ्गाच्चेति

निरस्तम् । व्याप्तिस्वरूपस्य ज्ञातत्वेऽपि प्रश्नस्य शब्दविशेषवाच्यरूपत्व-विषयत्वात् । तस्यापि ज्ञातत्वे प्रश्नासिद्धेश्च । एतेनास्मिञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इत्यादिप्रश्नो व्याख्यातः । एवं दूरे जलमिवावभासमानं किमिति न जानामीत्यत्रापि न ज्ञातस्याज्ञानविषयत्वम् । जलस्य प्रकाशमानत्वेऽपि प्रामाण्यसंशयसामग्र्यसमवहितार्थनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन तद्वत्त्वसंशय-पर्यवसन्नप्रामाण्यसंशयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । न च तद्वत्त्वनिश्चयदशायां ग्राह्यनिश्चयविरहघटितप्रामाण्यसंशयसामग्र्यसिद्धेति वाच्यम् । तदतिरिक्त-तत्सामग्र्या एवोत्तेजकत्वस्वीकारात् । ज्ञानगतप्रामाण्यव्याप्यदर्शन-विरहघटिततत्सामग्र्या एवोत्तेजकत्वस्वीकाराच्च । एतेन जीवस्य ब्रह्मणः सकाशान्मुख्यो भेदः सन्नपि ब्रह्मदर्शनं यदा निरोद्धुं न शक्नोति तदा जीवस्य स्वानन्दाद्विशेषो भेदप्रतिनिधिस्तद्दर्शनं निरोद्धुं न शक्नोतीति किमु वक्तव्यम् । तस्मादविद्याशक्तिर्महिम्नैव तदप्रकाश उपपादनीय इति निरस्तम् । विशेषस्यापि तदप्रकाशोपपादकत्वोपपादनाद्भेदस्यापि तदप्रकाशोप-पादकत्वोपपत्तेश्च । न च भेदेऽपि ब्रह्मणोऽतीतादिवत्साक्षिप्रकाशविषयतया प्रकाशमानस्यैवाप्रकाशमानत्वं वाच्यमिति युक्तम् । अव्यक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः साक्ष्यविषयत्वात् । न चैवं मोक्षेऽप्यप्रकाशापातः । प्रसादेन तद्व्यक्तिसम्भवात् । न चैवं साक्षिणो ब्रह्मणश्च सदातनत्वाद्विषय-विषयिभावस्यापि तदुभयस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणः कथं साक्ष्यविषयत्वमिति वाच्यम् । साक्षिब्रह्मणोर्विषयविषयिभावस्य शक्त्यात्मना स्थितत्वेऽपि व्यक्त्यात्मना अभावेनेदानीं ब्रह्माप्रकाशोपपत्तेः । न चैवं शक्तिव्यक्त्योर्भेदप्रसङ्गः । अन्यथा व्यक्तेः प्रतिबध्यत्वायोगात् । त्वया शक्तिव्यक्त्योरभेदाभ्युपगमाच्चेति वाच्यम् । अभेदेऽपि तयोर्विशेषबलेन प्रतिबध्यत्वोपपत्तेः । व्यक्तेरागन्तुकत्वेन भेदावश्यम्भावाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । किञ्चास्मन्मतेऽज्ञानस्यावरकत्वं युक्तं

सत्यत्वोपगमात्। न तु त्वन्मते मिथ्यात्वोपगमात्। न च कल्पितस्यावरकत्वं क्वचिद्दृष्टचरम् । न चावरके प्रविशता तदालोकं कल्पितस्यापि तमसः तदप्रकाशोपपादकत्वं दृष्टमिति वाच्यम् । प्रबलतेजोऽन्तरेण नायनरश्मीनामभिभूतत्वेन तत्र तदप्रकाशोपपत्तौ कल्पितेन तमसा तदुपपादनायोगादित्यास्तां तावत्। तस्माद्वेदान्तानां निर्विशेषाखण्डजीव-विषयत्वापादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न कश्चिद्दोषः। एवं सिद्धान्तेऽपीति स्थितम्।

नन्विदमनुपपन्नम् । सर्वेषां वेदान्तानां सजातीयविजातीय-स्वगतभेदरहितनिर्विशेषजीवचैतन्यरूपे ब्रह्मणि तात्पर्यमाश्रित्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य निरासाय सर्ववेदान्तप्रतिभटत्वेन विचारविधिवाक्यगतस्य ब्रह्मशब्दस्य त्वया स्थापितत्वात्। न चायं गुणपूर्तिनिमित्तस्सन्नपि सर्वानपि वेदान्तानुपक्रमादिदृढन्यायनिर्णीताद्वैततात्पर्यात्प्रच्यावयितुं शक्तः। प्रत्युत स्वयमेव तद्गुणभूतत्वात्तदनुगुणमेवाद्वैतवाद्यभिमतत्रिविधपरिच्छेदराहित्य-रूपमर्थमवलम्बेत । दर्शितश्चायं न्यायस्त्वयाऽपि न स्थानतोऽपि इत्यधिकरणे । तत्र हि कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्रुतिवाक्याद्विश्व-तैजसप्राज्ञादिरूपस्य भगवतो बद्धत्वादिदोषोऽस्तीत्याशङ्क्योक्तमनुव्याख्याने ''सर्वत्राशेषदोषोज्झः पूर्णकल्याणचिद्गुणः । तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव क्वचिद्भवेत्।। महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु'' इति ।। तथा न्यायसुधायां चोक्तम् । सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां परमेश्वरस्याशेषदोषविधुरत्वे समस्तगुणपरिपूर्णत्वे च यन्महातात्पर्यं तद्विरोधेन तद्वाक्यमत्र भगवतो दोषित्वे कथं मानं भवेत्। दृष्टं हि निर्णीतमहावाक्यार्थविरुद्धस्य तदवान्तरवाक्यस्य तत्राप्रामाण्यं यथा स्वर्गप्रयोजनाग्निहोत्रपरमहावाक्यार्थविरुद्धस्य यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यादेस्तदवान्तरवाक्यस्य। महावाक्यं हि प्रधानं

अनन्यार्थत्वात् । अवान्तरवाक्यं त्वप्रधानं तदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वादिति । तस्मादिहाद्वैतिदर्शितोपक्रमादिन्यायेभ्यः प्रबलतरैर्न्यायैः सर्ववेदान्तानां सगुणे ब्रह्मणि महातात्पर्यं प्रसाध्यते चेदेवं कृतपूर्वपक्षनिरासो लभ्यते । न तु शब्दशक्तिप्रदर्शनमात्रेणेति । अत्रोच्यते । गुणपूर्तिनिमित्तकब्रह्मशब्दस्यापि पूर्वपक्षनिरासकत्वं युक्तम् । अद्वैतिदर्शितोपक्रमादिन्यायजातमवलम्ब्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेरनभ्युपगमेन व्याहतिदोषोद्धारसमये लाघवाख्यकिञ्चिन्न्याय-मवलम्ब्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेः प्रदर्शितत्वेन च तत्र तस्य प्रतिभटत्वोपपत्तेः । वेदान्तानामद्वैतपरत्वव्यवस्थापकलाघवाख्यशुष्ककतिपयन्यायापेक्षया तेषां भेदपरत्वव्यवस्थापकगुणपूर्तिनिमित्तकब्रह्मशब्दस्य श्रौतत्वेन सकल वेदविचारविधायकविध्युद्देशगतत्वेन च प्रबलत्वात् । अत एव शास्त्रयोन्यधिकरणेक्षत्यधिकरणयोः कारणवाक्यानां तर्कमात्रेणानुमान-सांख्यस्मृतिप्राप्तपरमाणुप्रधानकारणानुवादित्वमितिपूर्वपक्षप्रतिभटत्वेन श्रौतमेवौपनिषदत्वेक्षणादिन्यायजातं त्वयाऽपि सिद्धान्तन्यायतयोपेयते । तत्रापि त्वया कारणवाक्यानामनुमानसाङ्ख्यस्मृतिप्राप्तकारणानुवादित्वस्य तादृशानेकन्यायैः समर्थयितव्यत्वेनौपनिषदः पुरुषः, तदैक्षतेत्यादिशब्दानां कारणवाक्यं प्रत्युपसर्जनतया च सिद्धान्तानुपपादकत्वस्य वक्तुं सुकरत्वात् । समर्थितं च त्वयाऽपि कारणवाक्यानामनेकन्यायैरनु-मानसाङ्ख्यस्मृतिप्राप्तकारणानुवादित्वं यानि वेदवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रतिपादयन्तीत्यवोचाम तानि प्रधानकारणत्वपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्त इति त्वया भाषितत्वात् । तस्मात्त्वन्मते यथा शास्त्रयोन्यधिकरणेक्षत्यधिकरणसिद्धान्तोत्थानं तथाऽस्मन्मतेऽप्याद्याधिकरणसिद्धान्तोत्थानमिति युक्तम् । तद्वदुत्वादिवचनानां तु भगवतोऽशेषदोषदूरत्वप्रतिपादकानेकश्रुति-

स्मृतीतिहासपुराणाद्यपेक्षया गुणत्वेन दुर्बलतया तत्प्रतिभटत्वं नास्तीति वैषम्यम् । किञ्च जीवातिरिक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं नास्तीति प्रत्यवतिष्ठमानं पूर्वपक्षिणं प्रति तत्प्रमाणतयोपन्यस्तं ब्रह्मपदं तस्याज्ञातस्य ज्ञापकमुत्पत्तिवाक्यस्थानीयमिति तत्प्रतिपादितं पुणपूर्णत्वमुत्पत्तिशिष्टं, तेन जीवातिरिक्ते ब्रह्मणि सिद्धे सर्वैरपि वेदान्तैस्तत्र वर्तितव्यमिति तत्प्रतिपादितानि निर्गुणत्वजीवाभिन्नत्वादीन्युत्पत्तिशिष्टानीत्युत्पत्तिशिष्टप्राबल्यमर्यादयाऽपि ब्रह्मपदस्य सर्ववेदान्तेभ्यः प्राबल्यम् । ननु भवेदेवं यदि तद्ब्रह्मेत्यत्रत्यब्रह्मपदं ब्रह्मरूपधर्मिणो ज्ञातस्य ज्ञापकं स्यात् । न चैवम् । तस्य यतो वेति यदुपबन्धबलेन जगत्कारणतया सह प्राप्तस्य धर्मिणोऽनुवादकत्वावगमात् । ततश्च सदेवेत्यादिकमेव तत्प्रापकं वक्तव्यम् । तत्र च सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधः स्वरसतः प्रतीयत इति स एवोत्पत्तिशिष्टो न तु गुणपूर्णत्वमिति विपरीतमेव बलाबलमिति चेन्न । यदाग्नेयादिवाक्यवद्यतो वेत्यादेर्विशिष्टविधित्वोपगमात् । न च प्रापकवाक्यान्तराभावात्तत्र विशिष्टविधित्वमत्र तु सदेवेत्यादिकं वाक्यान्तरं प्रापकमस्तीति वैषम्यमस्तीति वाच्यम् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । तयोर्भिन्नशाखास्थत्वेनानुवादित्वोपपत्तेश्च । किञ्च सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेध एवोत्पत्तिशिष्टो न तु गुणपूर्णत्वमित्ययुक्तम् । सदेवेत्यादिवाक्यस्य स्वव्याघातेन सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधकत्वायोगात् । आपातप्रतीतार्थपरत्वे मीमांसावैय्यर्थ्यात् । शब्दमात्रस्य स्वरसतः सविशेषप्रतीतिजनकत्वेन लक्षणाकल्पनोत्तरभावित्वदभिमतनिर्विशेषप्रतीतेः स्वारसिकत्यासिद्धेश्च । सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं । अतृत्त्वाच्च तदादानादात्मेति परमो हरिरित्यादिस्मृतिपर्यालोचनया स्वातन्त्र्यादिगुणस्यैव 'सदेव सोम्येदम्' 'आत्मा वेदमेक एवे' त्यादिभिः प्रतीतेश्च ।

ननु तथाऽपि नात्रोत्पत्तिशिष्टन्यायावतारः । उत्पत्तिशिष्टमपि हि न भूरिबाधाय प्रभवति । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति देवतासम्बन्धेनोत्पत्तिवाक्यावगतस्य पशोर्हविष्ट्वस्य पशुं विशास्ति हृदयस्यावद्यतीत्यादिहृदयादिहविष्ट्वावगमकानेकवाक्यविरोधेन त्यक्तत्वात् । ब्रह्मशब्दे बृहन्तो ह्यस्मिन्गुण इति श्रुत्यन्तरसाहाय्यवत्पशोर्हविष्ट्वेऽपि जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यमिति तदुपाकरणमन्त्रसाहाय्यस्यापि सत्त्वात् । तथा च बह्ववदानवाक्यादिविरोधाद्यथा पशोर्हविष्ट्वं त्यक्तं तथा गुणपूर्णत्वमप्यनेकाद्वैतवाक्यविरोधात्त्यक्तव्यमेवेति । मैवम् । उत्पत्तिवाक्यावगतपशोर्हविष्ट्वे हृदयादिवाक्यानामानर्थक्यवद्ब्रह्मणो गुणपूर्तिमत्त्वे निर्विशेषाभेदवाक्यानामानर्थक्याभावेन वैषम्यात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमित्यङ्गीकारात् । निर्विशेषवाक्यानामभेदवाक्यानां च हेयगुणविषयतया तदधीनत्वाद्व्यर्थतया च सार्थकत्वाच्च । किञ्च ब्रह्मपदस्य श्रुतिरूपतया निर्गुणत्वादिप्रतिपादकवाक्येभ्यः प्राबल्यम् । न च विप्रतिपिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्स्वधर्मत्वमिति न्यायेन प्रथमोपस्थितिप्रयुक्तप्राबल्याद्बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्यैवाधिक्यमिति वाच्यम् । बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्याच्छ्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य स्वभावप्रयुक्ततयाऽधिकत्वात् । अन्यथा लिङ्गबहुत्वस्य प्रत्यक्षबाधकत्वापत्तेः । भूयसां न्यायस्य गतेरुक्तत्वाच्च । किञ्च सौत्रब्रह्मशब्दसूचितालपगुणविषयकसाक्षिणाऽपि सिद्धान्ते भेदसाधनान्न कश्चिद्दोषः। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्। ''निर्दोषश्रुतिसाक्षिभ्यां प्रमिते ब्रह्मजीवयोः । गुणपूर्त्यल्पगुणते मिथ्येति च न युज्यत''इति। न च गुणगतं बृहत्त्वं गुणिनि ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ कथं निमित्तम्। अन्यथा रूपत्वादिकं निमित्तीकृत्य घटादावपि

रूपादिशब्दप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । पूर्णगुणत्वस्यैव ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमात् । बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इति श्रुत्या तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वावेदनात् । ननु न ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिनिमित्तकः प्रमाणाभावात् । अथ कस्मादुच्यते बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इति वाक्यस्य श्रुतितया त्वयैव कल्पितत्वात् । वस्तुतस्तादृशवाक्यस्य श्रुतित्वे तस्य व्यावहारिकगुणविशिष्ट-सगुणब्रह्मणि कथञ्चित्स्तुतिपरतया नेतव्यत्वात् । अद्वैतिभिरेव 'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्' इति सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य निर्गुण इव सगुणेऽपि वृत्तेरङ्गीकृतत्वात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि अद्वैत्यभिमतत्रिविधपरिच्छेदराहित्य-निमित्तकत्वाभ्युपगमाच्चेति चेन्न । श्रुतिवाक्यकल्पनोक्तेरज्ञानमात्रमूलत्वात् सगुणनिर्गुणब्रह्मद्वैविध्यस्याद्याप्यसिद्धेश्च । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति यस्मादुच्चार्यमाण एव बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरानुसारेण तस्या अपि परब्रह्मविषयत्वावश्यम्भावाच्च । त्रिविधपरिच्छेदराहि-त्यनिमित्तकत्वाभ्युपगमे अखण्डार्थवादानारम्भापत्तेः । गुणकृतपरिच्छेदस्यैव देशकालपरिच्छेदवत्त्रिविधपरिच्छेदान्तर्गततया देशकालगुणपरिच्छेदस्यैव तन्निमित्तत्वावश्यम्भावाच्च । गुणपरिच्छेदभिन्नस्य त्वदभिमतवस्त्यपरिच्छेद-शब्दार्थस्य नृशृङ्गायितत्वाच्च । यद्यप्येतत्सर्वं पूर्वपक्षप्रवृत्तिदशायामसिद्धं तथाऽपि सिद्धान्त एवोपपादनीयमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्माज्जीवब्रह्माभेदे ब्रह्मण इव जीवस्यापि गुणपूर्णत्वानुभवः स्यादिति विरोधाद्ब्रह्मशब्देन तयोर्भेदसिद्धिर्दुर्वारेति स्थितम् । ननु जीवब्रह्माभेदपक्षे नास्त्येव विरोधः । त्वन्मते जीवस्वरूपानन्दप्रकाशवत्तद्विरुद्धानन्दप्रकाशवच्च गुणपूर्त्यप्रकाशस्य तद्विरुद्धगुणान्तरप्रकाशस्य चोपपत्तेरिति चेन्न । जीवब्रह्माभेदे गुणपूर्तेः कदाचिदीषदभिव्यक्तिः स्यादित्यापादनात् । जीवस्वरूपानन्दस्य सुषुप्त्यादौ ईषदभिव्यक्त्यभ्युपगमाच्च । अर्वाचीनानामभावेऽपि ज्ञानिनां

परमेश्वरगुणपूर्त्यभिव्यक्तिरस्तीति चेन्न । प्रमाणाभावात् । यो वेदाहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिरेव तत्र प्रमाणमिति चेन्न । तच्छ्रुतेः स इदं सर्वं भवतीत्यनिष्टफलप्रदर्शनमुखेन तथाविधोपासनानिन्दापरतया त्वदभिमतार्थपरत्वासिद्धेः । अत एव गीतायाम् । स्वस्मिन्नीश्वरत्वानुसन्धानमासुरप्रकृतीनामेवोक्तम् । ईश्वरोऽहमहं भोगीत्यादेर्दर्शनात् । न चैवं जगदाहुरनीश्वरमिति पूर्ववाक्यविरोधः । तस्य स्वातिरिक्तेश्वरप्रतिक्षेपपरत्वात् । न च गुणपूर्तेः सत्त्वमात्रेणानुभवापादनमयुक्तम् । अनुभवस्य विषयसत्त्वमात्रानधीनत्वात् । सामग्रीमात्राधीनत्वाच्च । जीवस्येदानीं गुणपूर्त्यनुभवसामग्र्यसिद्धेश्चेति वाच्यम् । सामग्र्या अप्यापादनात् । न चेदानीमनुभवसामग्र्यापादने हेत्वभावः । सामग्र्याः कादाचित्कत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् । जीवे गुणपूर्तिसिद्धौ कालान्तरे तदनुभवसामग्रीसिद्धिस्तत्सिद्धौ च जीवस्य गुणपूर्तिसिद्धिरिति किञ्च सविशेषाभेदपक्षे युक्तं विद्यमानस्याप्यावरणं न तु निर्विशेषाभेदपक्ष इति पूर्वमेवोक्तम् ।

नन्वल्पगुणत्वबहुगुणत्वरूपविरुद्धधर्मसमावेशेन जीवेश्वरभेदसिद्धिरिति न त्वया वक्तुं युक्तम् । त्वन्मते भगवत एकत्वानेकत्वशरीरित्वावयवत्वावयवित्वादिविरुद्धधर्मसमावेशाभ्युपगमादेकत्वाभ्युपगमाच्चेति चेन्न । धर्मिग्राहकमानेन मानान्तरविरोधाभावेन विनिगमकाभावेन च ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादीनां सिद्धावप्यल्पगुणत्वग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षविरोधेन जीवे गुणपूर्णत्वरूपब्रह्मत्वासिद्ध्या ताभ्यां तयोर्भेदसाधनोपपत्तेः । किञ्च ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादिकं विशेषबलाद्युक्तम् । न च विशेषबलादेव गुणपूर्त्यल्पगुणत्वादिकमप्युपपादनीयमिति युक्तम् । त्वया तथाऽनभ्युपगमात् । किञ्च ब्रह्मणि भेदाभावस्य प्रमिततया तदनेकत्वाद्युपपादकविशेषकल्पनं

युक्तम्। न च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना जीवब्रह्मभेदनिषेधस्यापि प्रमिततया न वैषम्यमिति वाच्यम्। भेदग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षविरोधेन तच्छ्रुतेर्भेदनिषेधपरत्वाभावात्। न च ब्रह्मणि स्वगतभेदनिषेधे मानान्तरविरोधोऽस्ति येन ब्रह्मणि स्वगतभेदनिषेधश्रुतेरन्यपरत्वं स्यादिति युक्तम्। तस्माद्युक्तं विशेषबलाद्ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादिकम्। न तु जीवे गुणपूर्त्यल्पगुणते इति स्थितम्॥ छ॥

ननु त्वन्मते विशेषाङ्गीकारो व्यर्थः। तत्र तत्र विरुद्धार्थघटकतयेश्वरशक्तेरेवाभ्युपगमेन तयैव सर्वव्यवहारोपपतेरिति चेन्न। धर्मिग्राहकमानेन तत्तत्कार्यनिर्वाहकतया सिद्धस्य विशेषस्येश्वरशक्त्या प्रतिक्षेपायोगात्। अन्यथा कालादृष्टेश्वरेच्छादीनां सर्वेषामपि कारणत्वाङ्गीकारायोगात्। तत्राप्येकेनान्यप्रतिक्षेपस्य सुवचत्वात्। त्वन्मतेऽप्यविद्ययैव सर्वनिर्वाहोपपत्तौ कारणमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। एवञ्च यत्र भेदाभावो भेदकार्यं प्रमितं तत्र सर्वत्र तन्निर्वाहकतया विशेषाभ्युपगमो युक्तः। नन्वयं विशेषो नार्थसाधकत्वेन त्वयाऽङ्गी-कार्यः। किन्तु यत्र भेदाभावेऽपि तदधीनो भेदव्यवहारस्तत्र तन्मात्रनिर्वाहको विशेष इत्येवाङ्गीकार्यम्। अत एव न्यायसुधायां विशेषस्य भेदकार्यव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेनासत्त्वं प्रत्यनिर्वाहकत्वात्। सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषो भेद एव स्यात्। न तत्प्रतिनिधिरित्युक्तम्। यदि व्यवहारस्येव भेदाधीनार्थस्यापि निर्वाहकोऽयमित्यङ्गीक्रियते तदा घटस्य नीलवर्ण इत्यादिव्यवहारमूलप्रतीतिगोचरसम्बन्धस्तद्विरोधिन्यभेदे सत्यप्यङ्गीक्रियेत। ततस्तु तन्तुषु पटाद्यसत्यनिर्वाहाय भेदश्च नाङ्गीक्रियेत। तत्र तत्र विशेषबलादेवाभेदेऽपि सम्बन्धत्वासत्त्वयोश्चोपपत्तेः। न चेष्टापत्तिः। अस्मन्मते 'गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः। अनन्यत्वान्नानवस्था'। 'भेदो नाशो भवेत्तथा' इत्यनुव्याख्यानविरोधात्। तत्र गुणानां गुणिनि

सम्बन्धानभ्युपगमस्य तन्त्वादिषु विद्यमानेषु पटादिनाशे भेदाभ्युपगमस्य च स्फुटत्वात्। एवञ्च विशेषस्य ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादिविरुद्धधर्मनिर्वाहकत्वं त्वन्मते न युक्तमिति चेन्न। विशेषस्य क्वचिद्भेदकार्यव्यवहारमात्र-निर्वाहकत्वाभ्युपगमेऽपि तस्य भगवत्येकत्वानेकत्वादिविरुद्धधर्म-निर्वाहकत्वाभ्युपगमे दोषाभावात्। न च वैरूप्याश्रयणं दोषः। धर्मिग्राहकमानेन विशेषस्य ताद्रूप्येणैव सिद्धेः। न चैवमपि विनिगमकाभावो वैपरीत्यापत्तिश्चेति वाच्यम्। घटस्य रूपमित्यादेर्घटस्य स्वरूपमित्यादिवदुपपत्त्या तावन्मात्रेण सम्बन्धासिद्धेः। अनन्यथासिद्धप्रतीतेरेवार्थसाधकत्वात्। नाशस्थले भेदस्यानुभूयमानत्वेन तस्यैवासत्त्वघटकतया विशेषेण तद्घटना-पादनायोगाच्च। न हि सोमाभावे पूतिकं गृहीतमिति तत्सत्त्वेऽपि तद्ग्रहणं स्यादित्यापादनं युक्तम्। प्रमितमुख्यभेदेनैव तन्निर्वाहोपपत्तौ कल्प्येन तत्प्रतिपन्नेश्वरानेकत्वादिकमप्यथोपपादयितुं शक्यम्। विनिगमकाभावात्। किञ्च गुणानां गुणिभिः संयोगो नापाद्यः। संयोगस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वाद्भेदव्याप्तत्वाच्च। नापि समवायोऽनभ्युपगमात्। स्वरूपसम्बन्धस्य चास्मदभिमतविशेषानतिरेकात्। अस्तु वाऽऽश्रयाश्रयिभाव एव धर्मधर्मिभावात्मा गुणादीनां विशेषातिरिक्तस्तत्प्रयोज्यसम्बन्धः। न चैवं भेदसम्बन्धकार्यकरो हि विशेष इति न्यायसुधाविरोधः। तत्र विशेषस्य भेदकार्यकारित्ववत्सम्बन्धकार्यकारित्वस्यैवोक्तेरिति वाच्यम्। विशेषस्य सम्बन्धकारित्वेऽपि तत्र यथोक्त्युपपत्तेः। न चाद्विष्ठस्याश्रयाश्रयिभावस्य कथं सम्बन्धत्वमिति वाच्यम्। मन्मते संयोगस्याप्यद्विष्ठत्वात्। ननु त्वन्मते ययोर्भेदस्तयोर्धर्मधर्मित्वव्यवहारे सत्यपि नाश्रयाश्रयिभावोऽङ्गीकर्तुं शक्यः। अन्यथाऽयं पट एततन्तुसम्बद्ध एतदाश्रितत्वादेतदाश्रिततृणादिव-दिति समवायसाधकानुमाने तन्तुपटयोराश्रयाश्रयिभावसिद्धेरिति

न्यायसुधोक्तमसिद्धिरूपदूषणमेव स्यादिति चेन्न । पराभिमतस्य भेदगर्भस्यैवाश्रयाश्रयिभावस्य तत्रासिद्धेरित्युक्ततया विरोधाभावात् । तथाविधाश्रयाश्रयिभावस्यैव हेतुशरीरप्रविष्टत्वाच्चेति । किञ्चेश्वरस्यैकत्वानेकत्वादिविरुद्धधर्मसमावेशो न तदैश्वर्यविरोधीति तदीयशक्त्या तदुपपादनं युक्तम् । बह्वल्पगुणत्वरूपविरुद्धधर्मसमावेशस्तु तद्विरोधीति न तया तदुपपादनं युक्तम् । कथमीश्वरोऽपि विविधदुःखादिकलुषितजीवभावं स्वस्यानुमन्येत ईश्वरत्वविरोधात् ।

ननु दुःखादिकलुषितत्वं न तावद्दुःखादिगुणकत्वम् । त्वन्मते दुःखादेरन्तःकरणोपादेयतया तस्यैव दुःखादिगुणकत्वेन जीवस्य तथात्वानापत्तेः । अन्यथा रूपादिगुणकत्वस्याप्यापातात् । अहं दुःखीत्यादिप्रतीतिवदहं गौर इत्यादिप्रतीतेरपि सत्त्वात् । नापि दुःखादिस्वामित्वम् । ईश्वरस्यैव त्वन्मते दुःखादिस्वामित्वात् । ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननादित्यधिकरणे परमेश्वर एव करणानां स्वामीति त्वयोक्तत्वात् । स्वामिनः फलश्रुतेरात्रेय इत्यधिकरणे मनुष्याणां स्वस्वेन्द्रियजन्यज्ञानकर्मस्वामित्वमुररीकृत्यैव सिद्धान्तप्रदर्शनाच्च । तस्माज्जीवे दुःखित्वादिधीनामध्यासरूपमेवास्थेयम् । एवञ्च स्वस्वान्तःकरणगतदुःखादिस्वामित्वाध्यासमात्रदुष्टाज्जीवभावाद्वास्तविक-सकलजीवान्तःकरणगतनिखिलदुःखादिस्वामित्वानुभवनिरन्तराकुलितत्वन्मतसिद्ध-परमेश्वरभाव एव पापीयानिति कथं त्वदीयः परमेश्वरो जीवभावं नानुमन्येतेति ॥ छ ॥

अत्रोच्यते। दुःखादिभोक्तृत्वमेव दुःखादिकलुषितत्वं न चान्तःकरणस्य भोक्तृत्वम् । तस्योपकरणत्वात् । न च दुःखादिभोक्तृत्वमपि दुःखाद्याश्रयत्वम्। तच्चान्तःकरणस्यैवेति युक्तमन्तःकरणं दुःखीत्यप्रतीतेरहं

दुःखीत्येव प्रतीतेश्च। न चान्तःकरणतादात्म्याध्यासेन जीवे तथा प्रतीतिरिति युक्तम्। चिन्मात्रोहं सदाशिव इति चिन्मात्रेऽप्यहंशब्दप्रयोगदर्शनेन भोक्तृत्वस्य केवलजीवधर्मत्वोपपत्तेः। न चैवमात्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतिविरोधः। तत्र देहेन्द्रियादीनामिवान्तःकरणस्य भोगसहकारित्वमात्रलाभेन तस्य भोक्तृकोटिनिवेशालाभात्। अन्यथा देहेन्द्रियादीनामपि तत्कोटिनिवेशप्रसङ्गात्। तस्मात्स्वादृष्टोपार्जितदुःखादि-साक्षात्कारित्वमेव दुःखादि भोक्तृत्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

यद्वा दुःखादिगुणकत्वमेव दुःखादिकलुषितत्वम्। तच्च जीवस्यैव नान्तःकरणस्यान्तःकरणोपादेयदुःखादेरप्यात्म धर्मत्वोपपत्तेः। अन्योपादेयदण्डादेर्देवदत्तधर्मत्वसम्प्रतिपत्तेश्च। गुणगुणिभावस्यास्मन्मते धर्मधर्मिभावरूपत्वात्। यद्वा अन्याधीनदुःखादिस्वामित्वमेव दुःखादिकलुषितत्वं जीवस्यापीश्वराधीनस्वामित्वोपगमात्। अत एवेन्द्रियप्रेरकाणां देवानां भगवद्दत्तं तत्तदवान्तरस्वामित्वमस्तीत्युक्तम्। न चैवमयजमानानामपि ऋत्विजां सत्रयागफलमिवास्वामिनामपि कर्तॄणां कर्मज्ञानफलमुपपद्यत इति त्वदुक्तिविरोधः। तत्रायजमानत्वास्वामित्वोक्तेः स्वतन्त्रयजमानत्वस्वामित्वनिराकरणपरत्वात्। न हि सत्रर्त्विजां सर्वथा यजमानभावानभिज्ञोऽस्मदाचार्यः। ये यजमानास्ते ऋत्विज इति यजमानानामेव ऋत्विक्कार्ये विधानात्।

ननु स्वमते ते यजमाना एव न भवन्तीत्यभिमानेन वा तथैव मीमांसकमर्यादेत्यभिमानेन वा त्वद्ग्रन्थे सत्रर्त्विजामयजमानोक्तिरस्तु। दृश्यते हि त्वद्भाष्यानुव्याख्यानन्यायसुधातत्त्वप्रकाशिकादौ मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनेन व्यवहारस्तन्मतमित्यन्यथाऽनुवादश्चेति चेन्न। जीवतः कवेरभिप्रायो वर्णनीय इति न्यायेन साम्प्रदायिकार्थस्यैव ग्राह्यत्वात्। साम्प्रदायिभिश्चावान्तर-

यजमानत्वाविरोधेनैवायजमानशब्दार्थस्य प्रदर्शितत्वात् । भाष्यादौ मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनमित्युक्तेरज्ञानमात्रमूलत्वात् ।

तत्र न तावद्द्वादशाहः क्रत्वात्मकश्च भवतीति भाष्यं मीमांसाकमर्यादाविरुद्धम् । तत्र क्रतुशब्दस्य तद्विशेषाहीनपरत्वात् । न हि शास्त्रकाराणां सर्वत्र तत्तदसाधारणशब्देर्व्यवहारोऽस्ति । अवाचकशब्दैः सामान्यशब्दैश्च तत्तद्व्यवहारदर्शनात् । द्वादशाहस्य प्रशस्तकर्मत्वज्ञापनायाहीनपदं विहाय क्रतुशब्देन व्यवहार इत्युपपत्तेश्च ।

नापि प्रधानेतिकर्तव्यतारूपयोः श्रवणगुरुप्रदानयोर्गुरुप्रदानं प्रबलमित्युपपादनार्थं प्रवृत्तेन प्रदानवदेव तदुक्तमित्यधिकरणेन चेतिकर्तव्यतात्वेन दौर्बल्यं यागीयहिंसायामिति कर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनादिति तत्त्वप्रकाशिकायामपि मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनम् । तत्रोभयत्र प्राबल्योक्तेरङ्गवैकल्येऽपि प्रधानभूतनित्याद्यनुष्ठाने फलसिद्धिदर्शनेन गुरुप्रदानस्य पशुनियोजनादेश्च वैकल्येऽपि श्रवणफलं पशुयागफलं च स्यादित्याशङ्कानिराकरणाय प्रधानवदेवाङ्गमप्यवश्यानुष्ठेयं इत्येवंपरत्वात् । एवं भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं दर्शयतीति सूत्रे 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते । तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टः यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्ट' इति भाष्योदाहृतश्रुत्यर्थकथनार्थं प्रवृत्ते यथा दीक्षणीया प्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेष्वनुवर्तन एव साफल्यमन्यथा वैफल्यमिति ज्यायस्त्वमेवं भूमगुणस्य सर्वेष्वानन्दादिषु सहभावेनोपासन एव फलमस्तीति तस्य ज्यायस्त्वमिति तत्त्वप्रकाशिकावाक्येऽपि न मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनम् । तत्र ज्योतिष्टोमेतिकर्तव्यताभूतदीक्षणीयाद्यङ्गकलापस्यैव विशिष्टक्रतुशब्देन

विवक्षितत्वात्। सर्वयागशब्दस्यापि ज्योतिष्टोमविकृतिभूतविश्वजिदादिसर्वयागपरत्वात्तत्तद्विकृतियागसाद्गुण्यापादकत्वेन तस्य ज्यायस्त्वमिति युक्त्युपपत्तेश्च। तावताऽपि विकृतीनां प्राधान्यप्रयुक्तज्यायस्त्वानपायात्। न च क्रतोरिति न वक्तव्यम्। ऐष्टिकादीतिकर्तव्यताकलापस्यापि तत्तद्विकृतिष्वतिदेशादिति युक्तम्। तेन लक्षणाय तस्यापि ग्रहणसम्भवात्। यद्वा दीक्षणीयाद्यङ्गसहितस्य ज्योतिष्टोमस्यैव तत्र क्रतुशब्देनोपादानं सर्वयागशब्दोऽपि तत्तद्विकृतियागपरः। दीक्षणीयाद्यङ्गसहितस्य ज्योतिष्टोमस्य तत्तद्विकृतयागानुवर्तनोक्तिश्च विशेषणमात्रसम्बन्धिनी ज्यायस्त्वं च प्रकृतिभूतविशेष्यज्योतिष्टोमसम्बन्धीति न किञ्चिदनुपपन्नम्॥ छ॥

यत्तु जिज्ञासासूत्रे प्रणवस्याद्यन्तयोरूह इत्यनुपपन्नं देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेषु सूर्यादिशब्दो हेऽग्निशब्दादेरिव कस्यचित्स्थानिनः शब्दस्याभावात्। तादृशस्थल एव मीमांसकानामूहव्यवहारादिति। तन्न। अत्रत्योहशब्दस्य नामिकोहपरत्वाभावादध्याहारमात्रपरत्वाच्च। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्। नात्रोहशब्दो मन्त्रसामसंस्कारोह इत्यादाविव कर्मव्युत्पत्त्या विकारपरः किन्त्वध्याहारपरः। अध्याहारस्तु क्वचिदूह इति प्रसिद्धेर्भावव्युत्पत्त्याऽध्याहारवाचकः। अत एव टुप्टीकायां नवमे ऊहो नाम तर्कना, सा चैकरूपा, मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणेत्यादिना तर्क एव मुख्य ऊहस्तद्विषयत्वान्मन्त्रादेरन्यथात्वमप्यूह इत्युक्तमिति। यदपि ज्योतिषां स्तोमो ज्योतिष्टोम इति न्यायसुधायां ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनं त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश एतानि वा तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति श्रौतनिर्वचनविरुद्धमिति। तदपि न। तत्र व्यतिरेके षष्ठीत्युपपत्तेर्वृत्तिपदार्थप्रदर्शनपरतयाऽन्यपदार्थप्रदर्शनस्यादोषत्वात्। न हि समासे प्रदर्शनीये सर्वेऽपि पदार्थाः प्रदर्शनीया इति नियमोऽस्ति। तस्मान्न क्वापि

मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनम् ।

ननु सर्वत्र सामञ्जस्येन मीमांसकमर्यादानुरोधे सति क्वचित्काऽन्यथाभावोऽर्थान्तरपरत्वमाशङ्क्य समाधातव्यो न तु सार्वत्रिकोऽन्यथाभावस्त्वद्भाष्यटीकयोश्च यद्यन्मीमांसकमर्यादाप्रदर्शनं तत्सर्वमन्यथाभूतमिति न तस्यार्थान्तरपरत्वमाश्रित्याविरोधोपपादनं युक्तमिति चेन्न । चन्द्रिकायां सर्वत्र मीमांसकमर्यादयैव भाष्यकाराभिप्रेतसूत्रार्थस्य प्रदर्शितत्वेन उदाहृतविरोधस्थलस्यापि क्वाचित्कत्वोपपत्तेः ।

ननु तथाऽपि तन्मतमित्यन्यथाऽनुवादो न कथमपि परिहर्तुं शक्यः । न्यायसुधायाम् । 'अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां तु पृथक् पृथक् । क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम्' इति श्लोकव्याख्यानसमये सत्यज्ञानादिवाक्येषु ब्रह्मानुवादेन सत्यत्वाद्यनेकविधाने वाक्यभेदमाशङ्क्य मीमांसकैरप्यरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादावरुणादिपदानां क्रियापदेन पृथक् पृथगन्वयस्याङ्गीकृतत्वात्तेषामपि हि वाक्यभेददूषणं प्रसज्येत तत्रैतावदेव वक्तव्यम् । महावाक्यभेद एव दूषणं न त्ववान्तरवाक्यभेद इति तदस्माकमपि समानमित्यादिना मीमांसकमतमन्यथाऽनूदितम् । न हि प्रसिद्धमीमांसकमते तत्रावान्तरवाक्यभेदोऽस्ति । क्रयभावनाया विधेयत्वेन 'अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नतः' इत्युक्तरीत्याऽरुण्यादिविशिष्टक्रयभावनारूपाभिधेयैक्येन पदैकवाक्यताया एव स्वीकृतत्वादिति चेन्न । विशिष्टविधिपक्षे भामत्युक्तप्रकारेण वाक्यभेदलक्षणदोषस्य दुर्वारतया मीमांसकैरपि पृथगन्वयस्याङ्गीकृतत्वादित्युक्तेस्तैरपि तथाऽङ्गीकर्तव्यत्वादित्येवम्परत्वात् । इत्थं हि भामत्यां देवताधिकरणे विशिष्टविधिप्रतिबन्द्या देवताविग्रहादिसिद्धिरुपपादिता । तथा सत्यनधिगतं विग्रहादिप्रति-

पादयद्वाक्यं भिद्येतेति चेत् । अथ भिन्नमेवैतद्वाक्यम् । तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेन्न । द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनायोगात् । न च यत्र यस्य न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यम् । तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात् । विशेषणाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्पराश्रयत्वम् । आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेप इति । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योऽपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि यथा तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताऽभ्युपेयानि । तथाऽन्यपरेभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुमिति । एतावांस्तु विशेषः । भामत्यां विशिष्टविधिस्थले तात्पर्यभेदाभावेऽपि वाक्यभेदोऽङ्गीकारितः । सुधायां तु तात्पर्यभेदमङ्गीकृत्यैव तद्भेदोऽङ्गीकारित इति । वस्तुतस्तु न्यायसुधोक्तमार्ग एव न्याय्यः । तात्पर्याभावेऽपि तदर्थसिद्ध्यभ्युपगमे क्वापि तात्पर्यं न स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । तस्माज्जीवस्यावान्तरस्वामित्वाङ्गीकारे न कश्चिद्दोषः । किञ्चास्मन्मते दुःखादिस्वामित्वं जीवस्यैषितव्यम् । अन्यथाऽहं दुःखीत्यादिप्रत्ययानामध्यासात्मकत्वं स्यान्न च तद्युक्तम् । प्रत्यक्षविरोधादिनाऽस्मदीयैरेवंविधमिथ्यात्वस्य दूषितत्वात्सुखदुःखादिग्राहकसाक्षिणो निर्दोषत्वादिना याथार्थ्यनियमस्य प्रतिपादितत्वाच्च । जीवस्य तत्स्वामित्वमीश्वरवत्तमपकृष्टमित्येव विशेषः । अत एव साङ्ख्याधिकरणानुव्याख्याने 'द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः । साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं क्वचिद्' इति कामादिस्वामित्वस्याप्रत्याख्येयत्वमुक्त्वा तदनन्तरश्लोके तस्यापकृष्टत्वमप्युक्तम् । न्यायसुधायां चात्यन्तावश्यत्वरहित-

गवादिस्वामित्वदृष्टान्तेन तस्यापकर्षः समर्थितः ।

ननु त्वन्मतेऽपि दुःखित्वाद्यनुभवस्याध्यासरूपत्वमावश्यकम् । उक्तं ह्यानन्दमयाधिकरणे भाष्ये 'प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यते। मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इति हि भागवत इति । तत्त्वप्रकाशिकायां च विमुक्तश्च विमुच्यत इति संसारिणो विमुक्तत्वश्रवणात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य ब्रह्मत्वसिद्धेस्तद्विरोधो भेदव्यपदेशस्येति शङ्कानिरासार्थत्वेनोदाहृतं भाष्यग्रन्थमवतार्य तस्यार्थो वर्णितः । जीवस्य परब्रह्मत्वाभावेऽपि विमुक्तत्वोक्तिर्युज्यते । बन्धस्याज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वादिति । यत्त्वनुव्याख्याने बन्धस्य अध्यासात्मकत्वनिरसनम् । तस्याभिप्रायस्तुतव्द्याख्यानान्तरन्याय-सुधायाम् 'अत्र तत्त्वविदो वदन्ति सर्वोऽपि हि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीर-विषयतद्धर्मलक्षणोऽस्माभिरप्यात्मन्यारोपित एवेत्यङ्गीक्रियते । यथोक्तं भाष्यकृता प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्येति । अतः किन्निर्बन्धनो मिथ्यात्वनिरसननिर्बन्ध' इत्याशङ्क्य कृत्वा सत्यं तथाऽप्यस्त्यत्र दर्शनभेद इति तत्परिहारमारभ्य बुद्धीन्द्रियशरीरविषयाः स्वरूपसत्तैवेश्वरपरवशा अप्यविद्यादिवशादात्मीयतयाऽध्यस्यन्ते। तांश्चात्मनो विविक्तानपि विस्पष्टं तथानुपलभमानस्तद्धर्मान्दुःखादीन्सत्यानेवात्मीयत्वेनाप्यस्य तत्कृते नीचोच्चत्वलक्षणो विकृतीसत्ये एव प्रतिपद्यत इत्यादिवाक्यैः स्वमतस्थितिप्रतिपादनेन मायावादिनस्तु दुःखादिकं स्वरूपेणापि मिथ्येति मन्यन्ते। अतस्तन्निराकरणनिर्बन्धो युक्त इत्यद्वैतिमते निराकार्यांशनिष्कर्षेण च स्पष्टीकृतः ।

यत्तु साक्षिणो याथार्थ्यनियमात्साक्षिरूपस्य दुःखित्वानुभवस्याध्यासत्वं न सम्भवतीति तदयुक्तम् । ईश्वरपरतन्त्रस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यग्रहणे

प्रमाणाप्रमाणज्ञानयोरप्रामाण्यप्रामाण्यग्रहे च तस्य याथार्थ्यपरित्यागात् । यदि तु 'मानसे दर्शनं दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शन' इति 'यत्किञ्चिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तद्' इति चानुव्याख्यानदर्शनात् स्वातन्त्र्यादिग्रहणं मनोवृत्तिरूपं न तु साक्ष्यनुभवरूपमितीष्यते तदा दुःखित्वाद्यनुभवोऽपि त्वत्सिद्धान्तसिद्धाध्यासत्वनिर्वाहाय मनोवृत्तिरूप एव त्वयेष्टव्यः स्यात् । यदि चैवं सति दुःखाद्यंशेऽपि मनोवृत्तिविषयतैव स्यात् । दुःखित्वाद्यनुभवव्यतिरेकेण दुःखादिमात्रविषयानुभवाभावात् । ततश्च दुःखादेः साक्षिविषयत्वं स्वाभिमतं न सिध्येदित्यनुशयस्तदा दुःखित्वाद्यनुभवरूपसाक्षिण्यात्मीयत्वांशेऽध्यासरूपत्वमकामेनापि त्वयेष्टव्यम् । त्वयाऽपि हि सर्वेषां साक्ष्यनुभवस्य याथार्थ्यनियमो नेष्यते । असुरसाक्षिणो याथार्थ्याभावस्य मनुष्यसाक्षिणो मिश्रत्वस्य चाङ्गीकृतत्वात् । एवं त्वत्सिद्धान्ते तेषां सुनिश्चितेऽध्यासरूपत्वे यदन्यत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वनिराकरणप्रस्तावे 'सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम् । साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषत' इत्यादि साक्षिणो याथार्थ्यनियमकथनम् । यच्च साङ्ख्यमतदूषणप्रस्तावे कामादिस्वामित्वकथनं तत्र त्वया नाभिनिवेष्टव्यं किन्तु परमतदूषणलोभेन तद्दुराग्रहकृतमौढ्येन या स्वसिद्धान्तविरुद्धभाषिणः स्वकीया इत्येव शोचनीयः । याननुसृत्याद्यतना अपि त्वदीयाः परमतसिद्धाविद्यादूषणादि-प्रस्तावेष्वनादिभावस्य निवर्त्यत्वमयुक्तमित्यादि स्वसिद्धान्तविरुद्धमेव जल्पन्ति । त्वन्मतेऽपि ह्यनादिभावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं च । एवञ्च परमेश्वरस्याध्यस्तदुःखित्वादिरूपजीवभावो युक्त इति । अत्रोच्यते । अस्मन्मते दुःखादीनामात्मीयत्वेन नाध्यासत्वम् । अन्तःकरणपरिणामभूतानामपि दुःखादीनामात्मधर्मत्वस्योपपादितत्वात् । किन्तु स्वातन्त्र्यगर्भात्म-

सम्बन्धित्वेनैव । एवञ्च प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्याज्ञानमूलकत्वेन अस्वाभाविकत्वात्सर्वोऽपि हि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणोऽस्माभिरप्यात्मन्यारोपित एवेत्यङ्गीक्रियते। बुद्धीन्द्रियशरीरविषयाः स्वरूपसन्त एवेश्वरपरवशा अप्यविद्यावशादात्मीयत्वेनाध्यस्यन्त इत्यादिभाष्यतत्त्वप्रकाशिकान्यायसुधोक्तयोऽपि बन्धस्य स्वातन्त्र्यगर्भात्मीयत्वेनाध्यासत्वोपपादनपरा द्रष्टव्याः। न त्वात्मीयत्वमात्रेण । सुखादिस्वरूपस्येव तदात्मीयत्वस्यापि कदाऽपि बाधादर्शनात् । बाधादर्शनादेव हि दुःखादिकं स्वरूपेण नाध्यस्यत इत्युक्तम्। तदात्मीयत्वेऽपि समानम्। साक्षिणो याथार्थ्यं चौत्सर्गिकं न तु नियतम्। साक्षिणो नित्यत्वेऽपि दोषप्रयोज्यत्वसम्भवेनाप्रामाण्यपरतस्त्वोपपत्तेः।

यद्वा स्वातन्त्र्यांशे मानसमेव तज्ज्ञानम् । तच्च दोषजन्यमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एतेनानादिभावस्य निवर्त्यत्वं न युक्तमित्यादिकं स्वसिद्धान्तविरुद्धम् । त्वन्मतेऽपि ह्यनादिभावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं चेत्यङ्गीकृतमिति निरस्तम् । त्वया दर्शनानुसारेणाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभ्युपगमेन तत एवानादिभावस्य निवर्त्यत्वं न युक्तमिति मयाऽऽपादयितुं शक्यत्वात् । अत एव ह्यनुमानाप्रामाण्यवादिभिरेवेश्वरस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते । न ह्यस्माभिर्दर्शनानुसारेणानाद्यज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपेयते किन्तु शास्त्रबलादेव येनानादिभावस्य निवर्त्यत्वं न युक्तमित्येतत्स्वसिद्धान्तविरुद्धं स्यादित्यास्तां तावत् । किञ्च त्वदीयानामेवात्यन्तविरुद्धभाषित्वम्। तथा हि। आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तय इति भाष्यकारेण प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं शास्त्रविषय इत्युक्तम्। भामत्यां च ब्रह्मण एव शास्त्रविषयत्वमुक्तमिति विरोधः । एवं भाष्यकारेणैव समन्वयाधिकरणे वेदान्तेषु विधिरेव नास्तीत्युक्तम् । सहकार्यन्तरविधिरिति सूत्रे तु तत्र

विधिरङ्गीकृतः। एवमन्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्यः। तस्मादीश्वरस्य जीवाभेदे दुःखित्वमवर्जनीयमिति तयोर्भेद एव युक्त इति स्थितम्। अस्तु वा दुःखादिस्वामित्वमेव दुःखित्वं तच्चेश्वरस्यैव तावन्मात्रं च न हेयं किन्तु तत्प्रयुक्तं नीचत्वम्। नरकेऽपि वसन्नीशो नासौ दुःखभुगुच्यते। 'नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यनुमीयते। नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव सदा प्रभुः' इति भाष्योदाहृतवचनानुसाराद्दुःखादीन्यत्यानेवात्मीयत्वेन पश्यन्। तत्कृते नीचोच्चलक्षणे विकृती सत्ये एव प्रतिपद्यत इति न्यायसुधानुसाराच्च।

ननु दुःखित्वप्रयुक्तनीचत्वमेव हेयमित्ययुक्तं नीचत्वस्यैव दुर्वचत्वात्। न चाक्रन्दादिकमेव तदिति सुवचम्। तस्यापि देहेन्द्रियविकाररूपतया जीवानाश्रितत्वादीश्वरस्यैव तत्स्वामित्वाच्च। किञ्चाक्रन्दादिकं न सार्वत्रिकम्। लोके मानिनो धीरोदात्तस्य तापसादेश्च महति दुःखेऽपि रोदनाक्रन्दादेरदर्शनात्। अन्यस्य देहेन्द्रियविकारस्यादर्शनाच्च तदपायार्थमितरप्रार्थनादेर्न्यादेरदर्शनाच्च। न च धीरादीनामपि दुःखानुभवादिप्रयुक्तविकारनिरोधप्रयत्नतदपनयोपायचिन्तारूपं दुःखादिकार्यमस्त्येव। तदेव च नैच्यम्। यद्दुःखादिकार्यं तत्सर्वं नैच्यमित्यङ्गीकारादिति वाच्यम्। तथा सति परमेश्वरेऽपि नानाविधजगद्व्यापारस्य दुःखादिप्रयुक्तस्य कल्पयितुं शक्यत्वेन नैच्याभावासिद्धिप्रसङ्गात्। न चेश्वरेदुःखित्वादेः श्रुतिविरुद्धत्वात्तद्व्यापाराणां तत्प्रयुक्तत्वं नापादयितुं शक्यमिति चेन्न। त्वन्मते दुःखित्वादेर्दुःखादिस्वामित्वरूपत्वेन तस्य चेश्वरेऽङ्गीकृततया जगद्व्यापारस्य तत्प्रयुक्तत्वापादने विरोधाभावात्। तथाऽपि तत्र दुःखित्वप्रयुक्तं कार्यं न भवतीति चेन्न। तत्र सुखित्वप्रयुक्तकार्याभ्युपगमे तद्वदेव दुःखित्वसत्त्वे तत्प्रयुक्तकार्यस्यापि दुर्वारत्वात्। अङ्गीकृता खलु त्वयाऽपि सुखोद्रेकप्रयुक्तैवेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिरिति। मैवम्। को

ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यादिश्रुत्या जगद्व्यापारस्य सुखोद्रेकप्रयुक्तत्वसिद्धांवपि दुःखोद्रेकप्रयुक्तत्वे प्रमाणाभावेन तथाऽऽपादनायोगात् । न च नीचोच्चताया एव दुर्वचत्वम् । न कर्मणा वर्धते नो कनीयानित्यादिश्रुतिप्रतिपन्नवृद्धिह्रासयोरेव तथात्वात् । नन्वेवं सुखित्वमपि नोपादेयं स्यात् । तत्रापि तत्प्रयुक्तं नर्तनादिकमेवोपादेयमिति सुवचत्वात् । न चेष्टापत्तिः । निरुपाधीच्छाविषयस्य तस्यैव पुरुषार्थतायाः सकललोकसिद्धत्वात् । लोकमर्यादालङ्घनस्योन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वादिति चेन्न । सुखित्वादेरुपादेयत्वे बाधकाभावाद्दुःखित्वादेरपि हेयत्वस्य प्रतिपादितत्वाच्चेत्यास्तां तावत् । तस्मादीश्वरस्य जीवभावोऽत्यन्तहेय इति गुणपूर्तिवाचिना ब्रह्मशब्देन जीवेश्वरभेदसाधनमुपपन्नमेवेति ।। छ ।।

नन्वेवमुत्तरत्र जीवेश्वरभेदसाधनं न स्यात् । प्रथमाधिकरण एव तत्सिद्धेः । न हि न्यायनिबन्धनरूपे मीमांसाशास्त्रे पौनःपुन्येन तदर्थप्रतिपादनं सङ्गच्छत इति चेन्न । ब्रह्मशब्देनैवात्र भेदस्य प्रतिपादनात्सकलद्वैताद्वैतश्रुतिप्राबल्यचिन्तया सर्वप्रकारेणाप्युत्तरत्र जीवेश्वरभेदप्रतिपादनाच्च । अस्मन्मते हि प्राधान्येन जीवब्रह्मभेदसाधनं पृथगुपदेशादित्यधिकरणे कृतम् । अप्राधान्येन तत्साधनमपि किञ्चित्किञ्चिद्भेदवाक्यमवलम्ब्य तत्र तत्रास्ति । अत एवानन्दमयाधिकरणे जिज्ञासासूत्रेण भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य 'न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्यात्र पुनरुक्तता । वाक्यान्तरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता ।।' इत्यनुव्याख्यानश्लोकं व्याचक्षाणेन न्यायसुधाकृतोक्तम् । अत्र शास्त्रे तत्र तत्र प्रकरणे ह्यैक्यविवक्षायां चोदितायां तद्गतभेदवाक्यद्योतनेन हि सूत्रेषु भेदसमर्थनं क्रियते । अतस्तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तता शङ्क्या । तथा हि जिज्ञासावाक्येप्यभेदशङ्कायां तद्गतब्रह्मशब्देनैव भेदसमर्थनं जिज्ञास्यस्य जीवत्वे शङ्किते

तत्पूर्ववाक्योक्तलक्षणेन भेदसाधनम् । एवमेव भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादावपि पुनरुक्ततादोषः परिहरणीय इति ॥ छ ॥

अत्र वदन्ति । अन्नमयादिशब्दा विकारार्थ-मयट्प्रत्ययानुरोधाज्जीववाचिनः । तेषु ब्रह्मादिशब्दप्रयोग-स्तु ब्रह्मभेदविवक्षयेति शङ्किते तत्प्रकरणगतेन स यश्चायं पुरुष इति भेदव्यपदेशेन प्रत्यवस्थानमित्यादि सङ्गच्छते । इह तु जिज्ञासावाक्येष्वेव जिज्ञास्यं ब्रह्म निर्विशेषजीवचैतन्यरूपमिति शङ्काहेतोरभावात् । सर्ववेदान्तानामखण्ड-जीवपरत्वेन सगुणे ब्रह्मणि मानं नास्तीत्येव त्वया पूर्वपक्षप्रदर्शनात्सर्व-वेदान्तावलम्बनेन पूर्वपक्षे जिज्ञासावाक्यगतेनैकेन ब्रह्मशब्देन प्रत्यवस्थानायोगाच्च । इहैव सकलद्वैताद्वैतश्रुतिप्राबल्यदौर्बल्यचिन्तया सर्वप्रकारेणापि भेदसाधनं कर्तव्यमिति पृथगुपदेशादित्यधिकरणमन्यत्र तत्साधनं च निष्फलमिति । तन्न । जिज्ञास्यं ब्रह्म निर्विशेषजीवचैतन्यरूपमिति शङ्काहेतोरेकमेवाद्वितीयमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यस्य साक्षा-ज्जिज्ञासावाक्येष्वभावेऽपि तदुपात्तवेदान्तगतत्वेन तत्राप्यभेदशङ्कोपपत्तेः । जिज्ञासावाक्यगतस्यैव ब्रह्मशब्दस्य चेह बृहंकत्वादिक्लृप्तयोगेनाभेद-शङ्काहेतुत्वोपपत्तेश्च । तस्यैव गुणपूर्तिनिमित्तकस्य भेदसाधकत्वोपपत्तेश्च । सर्ववेदान्तवाक्यावलम्बनेन कृतस्य पूर्वपक्षस्य यथा जिज्ञासावाक्यगतो ब्रह्मशब्दः प्रतिभटस्तथोक्तमधस्तात् । तस्माज्जिज्ञासाधिकरणेऽपि ब्रह्मशब्देन जीवेश्वरभेदसाधनं युक्तम् । ननु प्राधान्येन जीवेश्वरभेदसाधनं कथमिति चेदित्थम् । प्रत्यक्षं तावज्जीवस्येश्वराद्भेदग्राहकं प्रमाणम् । यद्यप्यनवगतेश्वरस्य स्वात्मनि तद्भेदो न प्रत्यक्षस्तथाऽपि शास्त्रावगत-सार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिकमीश्वरस्य स्वात्मानं च तद्विरुद्धाल्पज्ञ-त्वाल्पशक्तित्वादिधर्मवत्तया साक्षिणाऽनुभवतश्च स प्रत्यक्ष एव । यो हि

यमर्थमधिगम्य तद्विरुद्धधर्माणं यमर्थं पश्यति स तस्मात्तस्य भेदं प्रत्यक्षयतीति सर्वानुभवसिद्धत्वात् । तथा च शास्त्रीयलक्षणज्ञानसाचिव्येन रजतत्वसाक्षात्कार इव शास्त्रीयेश्वरज्ञानसाचिव्येन स्वात्मनि तद्भेदसाक्षात्कारो नानुपपन्नः । एवं प्रत्यक्षावगतेन विरुद्धगुणवत्त्वेन दहनतुहिनवज्जीवेश्वरयोर्भेदोऽनुमातुं शक्यत इत्यनुमानमपि तत्र प्रमाणम् । तथा 'भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्पूर्णः परो जीवसङ्घो ह्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेद्' इति पूर्णत्वापूर्णत्वादिविरुद्धधर्मोपपत्तिमुखेन प्रवृत्ता कौशिकश्रुतिरपि तत्र प्रमाणम् । न च श्रुतिर्व्यावहारिकभेदपरा । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति प्रज्ञानेत्रो लोक इत्यादिश्रुतिभिर्मुक्तावपि प्राप्यप्राप्तत्वसादृश्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वनेतृननेतृत्वादिविरुद्धगुणवर्णनेन पारमार्थिकभेदसिद्धेः । न चाभेदश्रुतिविरोधादुदाहृतश्रुतीनामन्यथानयनं शङ्क्यम् । सोपपत्तिककौशिकश्रुतिविरोधेनोपजीव्यविरोधेन च दुर्बलानामभेदश्रुतीनामेव गौणाभेदपरत्वौचित्यात् । तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुत्या यदि जीवमनूद्य तस्येश्वरैक्यं तदाऽल्पज्ञत्वादिधर्मितया जीवग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षमुपजीव्यम् । यदि त्वीश्वरमनूद्य तस्य जीवैक्यं बोध्यते तदा सर्वज्ञत्वादिधर्मकेश्वरग्राहकं यः सर्वज्ञ इत्यादिशास्त्रमुपजीव्यमिति उभयथाऽपि विरुद्धगुणमुखेन भेदपर्यवसायिनोपजीव्यप्रमाणेन विरोधस्यावश्यम्भावात्तत्त्वमसिवाक्यं न यथाश्रुतार्थपरम् । नन्वेतावता सर्वं भेदप्रमाणं विरुद्धगुणवत्त्योपजीवकमुपन्यस्तमिति विरुद्धगुणाक्रान्तिरेकैव भेदसाधको न्यायः पर्यवसितः । सोऽनुपपन्नः । जीवे स्वरूपभूतानां मुक्तिभोग्याधिकानन्दादीनामावरणस्याल्पानन्दाद्यनुभवस्य च त्वयाङ्गीकृततया तन्न्यायेन ब्रह्मगुणानां निरतिशयसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिकत्वादीनां

जीवे सतामेवावरणस्यासर्वज्ञत्वाल्पशक्तिकत्वाद्यनुभवस्य चोपपत्तेः। त्वन्मते ब्रह्मण्यैश्वर्यवशादणुत्वमहत्त्वाद्यविरोधवदधिकगुणस्यैव ब्रह्मणोऽल्पगुण-जीवभावोपपत्तेश्च । एवञ्च रत्नशास्त्रावलोकनप्रभवस्य लक्षणज्ञानस्य किञ्चिद्रत्नलक्षणे तदन्यरत्नलक्षणत्वविषयतया भ्रमत्वे तन्मूलस्य रत्नविशेषप्रत्यक्षस्येव जीवब्रह्मणोर्विरुद्धगुणवत्त्वासिद्ध्या तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वे तन्मूलभेदप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वावश्यम्भावान्न प्रत्यक्षं भेदे प्रमाणम् । एवमनुमानमपि न तत्र प्रमाणम् । असिद्धेरप्रयोजकत्वाच्च । अपूर्णत्वबद्धत्वयोर्जीवेऽसिद्ध्या पूर्णत्वापूर्णत्वयोर्बद्धत्वमुक्तत्वयोश्च विरोधासिद्ध्या वा तदुभयवत्त्वोपपत्तिमुखे भेदप्रतिपादने श्रुतेस्तात्पर्यं न कल्पयितुं युक्तमिति श्रुतिरपि न तत्र प्रमाणम्। भिन्नोऽचिन्त्य इति श्रुतिरस्ति चेत्तस्या अभेदप्रतिपादन एव तात्पर्यं सुवचम्। परमो जीवसङ्घाद्भिन्नो न चिन्त्यः किन्त्वभिन्न एव चिन्त्य इति पूर्णः पर इत्याद्यपि भेदचिन्तननिषेधापेक्षितनिषेध्य प्रसक्तिपरतया सुयोज्यम्। जीवब्रह्मणोर्हि प्रत्यक्षागमाभ्यामपूर्णत्वपूर्णत्वे बद्धत्वनित्यमुक्तत्वे चावगम्ये । ते च लोकविरुद्धत्वेन प्रतीयेते। तन्मूलेन च भेदभ्रमेण भेदानुचिन्तनं प्रसक्तमिति । किञ्च त्वन्मतेऽपि विरुद्धगुणसमावेशो न भेदसाधकः। विरुद्धगुणशालि-नामप्यर्जुनाखण्डलादीनां त्वया भेदराहित्यस्येष्यमाणत्वात्। त्वया ह्येकात्मनः शरीरे भावादित्यधिकरणेऽर्जुनादीनामन्योन्यानभिमतखाण्डवदहन-तत्प्रशमनादिकृतवतामाराध्याराधकत्वादिविषमगुणशालिनामपि निर्भेदत्वं व्यवस्थापितम्। तस्माद्विरुद्धगुणाक्रान्त्या त्वन्मते न भेदसिद्धिः । एवं त्वयोरन्योन्यश्च परमो राजन् भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्याद्यन्यत्वव्यपदेशैरपि न तद्भेदः सिध्यति । अभिन्नेष्वप्यानन्दमयादिषु त्वयाऽन्योऽन्तर आत्मेत्याद्यन्यत्वव्यपदेशानामभ्युपगमात् । अनन्योऽप्यन्यशब्देनेति

वचनबलेन भगवदैश्वर्यवशादन्यत्वव्यपदेश इति निर्वाहेण तन्न्यायेन जीवब्रह्मान्यत्वस्यापि निर्वाहसम्भवाच्चेति । अत्रोच्यते । सविशेषाभेदपक्षे विद्यमानानां मुक्तिकालभोग्याधिकानन्दादीनामावरणमुपपद्यते । निर्विशेषाभेदपक्षे च सार्वज्ञादेर्न कथञ्चिदप्यावरणम् । न चेदानीं ब्रह्मणः सार्वज्ञादिकं नेति सुवचम् । तुरीयं तत्सर्वदृक् सदेत्यादिश्रुतिविरोधात् । किञ्च ब्रह्मण्यणुत्वमहत्त्वादीनामिव जीवभावोऽपि तदैश्वर्यवशादुपपद्यत इत्ययुक्तम् । जीवभावस्य तदैश्वर्यविरोधित्वस्य उपपादितत्वात् । एवं जीवब्रह्मणोर्विरुद्धगुणवत्त्वस्य प्रमिततया तन्मूलं भेदप्रत्यक्षं तत्र प्रमाणं भवत्येव । एवं विरुद्धगुणवत्त्वेन तद्भेदानुमानमपि सुकरम् । अत्र विरुद्धगुणवत्त्वज्ञानस्य भ्रमत्वे विरोधमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । अत एव न चाप्रयोजकता । सर्वसाङ्कर्यस्यैव विपक्षबाधकत्वात् न च शक्रपार्थादिषु व्यभिचारः । तत्र विरोधस्यैवाभावात् । तदैक्यस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । न हि जीवब्रह्मैक्यं सम्प्रतिपन्नम् । एवं विरुद्धगुणवत्त्वोपपत्तिमुखेन प्रवृत्ता कौशिकश्रुतिरपि तत्र प्रमाणम् । न चेयं श्रुतिः कल्पिता । त्वदभिमतश्रुतिरपि कल्पितेति सुवचत्वात् । न च परमो जीवसङ्घाद्भिन्नत्वेन न चिन्त्यः किंत्वभिन्न एव चिन्त्य इति साप्यभेदपरेति युक्तम् । पूर्णः पर इत्यादिवाक्यशेषानुपपत्तेः । न च भेदचिन्तानिषेधापेक्षितनिषेध्यप्रसञ्जको वाक्यशेष इति न विरोध इति वाच्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादाविव प्रसक्तिपरवाक्यान्तरस्यानपेक्षणात् । न चानाहुतिवाक्ये पृथक् प्रतियोगिप्रसञ्जकवाक्यान्तरं दृष्टमिति वाच्यम् । तत्र प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय तथा कल्पनात् । अत्र त्वदभिमतार्थमादायैकवाक्यतायां प्रमाणाभावात् । साकल्येनाचिन्त्यः परो जीवसङ्घाद्भिन्न इति भेदस्यैव विधानोपपत्तेश्च । न च प्रमाणान्तरप्रतिपन्नतया तस्य विधानानुपपत्तिः सर्वजीवप्रतियोगिकस्येश्वरानुयोगिकस्य च तस्य मानान्तराप्रतिपन्नतया

श्रुत्या विधानोपपत्तेः । न चान्नमयादिष्वन्यत्वव्यपदेशवज्जीवब्रह्मान्यत्वव्यपदेशोऽपीति युक्तम् । कारणत्वादिलिङ्गेनान्नमयादीनां ब्रह्मत्वे निश्चिते ब्रह्मणश्चैकत्वेन तस्य च स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपतया तत्रान्यत्वस्य तत्तन्नियम्यमात्रान्वयित्वावगमात् । न चात्राप्यन्यत्वमवच्छेदकीभूतान्तःकरणमात्रान्वयीति युक्तम् । जीवब्रह्मैक्यस्यानन्यथासिद्धप्रमाणाप्रतिपन्नतया तथाकल्पनायोगात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । सिद्धे जीवब्रह्मैक्येऽन्यत्वस्यावच्छेदकमात्रान्वितत्वकल्पनं तत्कल्पने च तदैक्यसिद्धिरिति । किञ्च जीवब्रह्मणोरभेदे ब्रह्मभोगानां जीवेऽप्यनुसन्धानं स्यादेव । ननु त्वन्मते भेदाभावेऽप्यर्जुनस्येन्द्रभोगाननुसन्धानवज्जीवस्य ब्रह्मभोगाननुसन्धानमुपपद्यते। इन्द्रार्जुनयोरभेदेऽप्यर्जुनादीनामिन्द्रभोगाननुसन्धानं भूम्याद्यपकृष्टदेशावस्थानगर्भप्रदेशमानुषान्नोपभोगादिकं निमित्तीकृत्याचिन्त्याप्रतिहतशक्तिकेनेश्वरेण क्रियत इति त्वयोक्तम् । एवं देहविशेषप्राप्त्यादिकं निमित्तीकृत्याचिन्त्याप्रतिहतशक्तिकेनेश्वरेण जीवे परमेश्वरस्य जीवान्तर्गतस्य च भोगस्याननुसन्धानं क्रियत इति किमिति त्वया वक्तुमशक्यमिति चेन्मैवम् । सर्वदा सर्वविषयज्ञानेनाप्रतिहतशक्तिकेनानन्याधीनेन च ब्रह्मणैकतां सङ्गतस्य जीवस्य तद्गतभोगानुसन्धानावश्यम्भावात् । अन्यथेश्वरत्वव्याकोपात् । इन्द्रादेः भूम्याद्यपकृष्टदेशावस्थानादिनाऽननुसन्धानोपपत्तेश्च । न ह्यैन्द्रादेर्देहान्तरोपाधिना तत्तद्भोगाननुसन्धाने बाधकमस्ति । अस्मदादेरेव बाल्यजन्मान्तरभोगाननुसन्धानस्य दर्शनात्। किञ्च परमेश्वरस्य जीवाभिन्नत्वे तस्यैश्वर्यमेव न भवेत् । यो जीवाभिन्नो नासावचिन्त्यतारूपैश्वर्यवान्यथा देवदत्त इति व्याप्तिः । न च यो जीवाभिन्नो नासावैश्वर्यवान्यथा घट

इतिवदप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यसिद्धिरिति वाच्यम्। जीवत्वस्यानीश्वरात्मत्वरूपतया जीवस्यैवेश्वरत्वे हेतूच्छित्तिरेव विपक्षबाधकत्वात्। अनीश्वरस्येश्वरत्वव्याघाताच्च। अल्पशक्तिकजीवभिन्नत्वस्य ततोऽप्यधिकशक्तिकतारूपैश्वर्यवत्त्वेन वैश्वर्यसामान्याभाववत्त्वेन वोपपन्नतया त्वदुक्तव्याप्तेरेवाप्रयोजकत्वा... । किञ्चाभेदस्यानुसन्धानमात्रं व्यापकम्। न तु सर्वानुसन्धानम्। अर्जुनादीनां चाखण्डलादिगताल्पविषयभोगाननुसन्धानेऽपि तद्व्रतोपासनाफलानुसन्धानमस्त्येव। एवञ्च जीवब्रह्मणोर्जीवानां चाभेदे देवदत्तस्य ब्रह्मजीवान्तर्गतयत्किञ्चिद्भोगानुसन्धानं दुर्वारम्। यत्तु यदि ह्यभेदे सत्यप्यनुसन्धाने एकस्मिन्नेवानुसन्धानमननुसन्धानं च विरुद्धं प्रसज्येतेत्यनुकूलतर्कमुपजीव्यानुसन्धानस्याभेदव्यापकत्वं गृह्यते तदा सर्वानुसन्धानमेव व्यापकम्। कस्यचिदननुसन्धाने तद्विरोधसमाधानालाभात्। यदि त्वभेदेऽपि कस्यचिदननुसन्धानं सम्भवति तदीयाचिन्त्यशक्तिबलेनानुसन्धानाननुसन्धानविरोधविधूननादिति सर्वानुसन्धानस्य व्यापकत्वं नेष्यते तदाऽनुसन्धानमात्रस्यापि न व्यापकत्वम्। तद्बलेनैव क्वचिन्न कस्याप्यनुसन्धानमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। सहचारदर्शनमात्रस्याप्रयोजकत्वादिति। तन्न। न ह्यनुसन्धानाननुसन्धानयोर्विरोधपरिहारायानुसन्धानमभेदव्यापकमुच्यते। अवच्छेदकभेदेनापि विरोधसमाधानोपपत्तेः। किञ्चाभेदकार्यस्य कस्याप्यभावेऽभेदोक्तिः पारिभाषिकी स्यादिति कार्यानुसन्धानं व्यापकमुच्यते। तत्र सर्वानुसन्धानस्य व्यापकत्वे पूर्वदेहावच्छिन्नाभेदो न स्यात्तदनुसन्धानाभावादित्यनुसन्धानमात्रं व्यापकम्। एवञ्च जीवब्रह्मणोर्जीवानां चाभेदेऽनुसन्धानप्रसङ्गो दुर्वारः। किञ्च शब्दानां स्वार्थे वृत्तिरौत्सर्गिकी क्वचिद्बाधादपोद्यते। जीवब्रह्मणोरन्यत्वव्यपदेशश्च मुख्यार्थोऽङ्गीक्रियते बाधकाभावात्। तत्त्वमसीत्यादिवाक्यमात्रस्य

लब्धात्मकतया बाधकत्वाभावादन्नमयादिष्वन्यत्वव्यपदेशस्य मुख्यार्थत्वे बाधकमस्ति। तत्र येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासते आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति ब्रह्मशब्दाम्नानेन एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिना मुक्तप्राप्यत्वात्मशब्दश्रवणेन चान्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मरूपत्वावधारणात्। ब्रह्मणश्चैकमेवाद्वितीय-मित्यादिश्रुत्या स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्य-रूपैकत्वावधारणात्। तस्मादन्नमयादिष्वन्यत्वव्यपदेशस्य मुख्यार्थपरित्यागो युक्त इति। एतेनाभेदश्रुतीनां भेदश्रुतिभ्यः प्राबल्यं तवापि सम्मतम्। अन्यथा अन्योऽन्तर आत्मेत्यादिभेदश्रुत्यनुसारेण अन्नमयादीनां भेदो दुर्वारः स्यात्। न चाभेदश्रुतीनां ब्रह्मभेदश्रुतिभ्य एव प्राबल्यम्। न जीवब्रह्मभेदश्रुतिभ्य इत्यत्र विशेषहेतुरस्ति। एकमेवाद्वितीयमित्यादिशब्दस्वारस्यस्यास्मदुक्तषड्विध-तात्पर्यलिङ्गवत्त्वस्य लाघवस्य वा प्राबल्यहेतोरुभयत्राप्यविशेषादिति निरस्तम्। प्रत्यक्षादिविरोधेन जीवब्रह्माभेदविषयश्रुतीनामात्मलाभासम्भवस्योक्तत्वात्। मानान्तरविरोधे तात्पर्यलिङ्गस्याप्यकिञ्चित्करत्वात्। अन्यथा यजमान-प्रस्तरत्वादेरपि सिद्धिप्रसङ्गाल्लाघवाजडप्रपञ्चचैतन्ययोरप्यैक्यापाताच्च। न चैवं ब्रह्मभेदविषयश्रुतीनामप्यात्मलाभो न स्यात् अन्योऽन्तर आत्मेत्यादिभेदश्रुतिविरोधादिति वाच्यम्। तत्र भेदश्रुतीनामेवात्मलाभात्। अन्नमयादीनां पञ्चानामपि कारणत्वब्रह्मत्वाद्यवगमात्। मानान्तराभावेन भेदश्रुतीनामेव षड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया प्रबलत्वात्। किञ्च नाभेदश्रुतिबलाद्ब्रह्मभेदश्रुतीनां मुख्यार्थं परित्यजामः किन्तु सकलवेदमहातात्पर्यविरोधात्। तथा हि। सर्वेषामपि वेदानां मोक्ष एव प्रधानं प्रयोजनम्। तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इत्यादिवचनात्। मोक्षस्य च तत्प्रयोजनत्वं साक्षान्न तत्साध्यतया तस्यानेक श्रुतिस्मृतिपुराणैर्भगवत्प्रसादेनैव

साक्षात्साध्यत्वाधारणात्। किन्तु यज्ज्ञानेन मोक्षहेतुर्भगवत्प्रसादः सम्पद्यते तत्प्रतिपादनद्वारा तत्प्रसादश्च तदीयनिर्दोषगुणोत्कर्षज्ञानाद्भावतीति लोकतो यो मामेवमसम्मूढ इत्यादि भगवद्वचनैश्चावधारितम्। अतः सर्वेषामपि वेदानां भगवतो निर्दोषाशेषगुणपूर्णत्व एव तात्पर्यम्। तच्च ब्रह्मभेदश्रुतीनां स्वार्थपरत्वे विरुद्ध्यते। भिन्नानां गुणतारतम्यानुग्राह्यानुग्राहकाभावादिदर्शनेन ब्रह्मरूपेष्वपि तत्प्रसक्त्या निर्दोषाशेषगुणवत्त्वासिद्धिप्रसङ्गात्। जीवब्रह्म-भेदश्रुतीनामेव स्वार्थपरत्वे तु तन्न विरुद्ध्यते। प्रत्युत तासां तत्परत्वाभाव एव तद्विरुद्ध्यते। जीवब्रह्माभेदे जीवदोषैर्ब्रह्मणोऽपि सदोषत्वापत्तेः। तस्माद्ब्रह्मभेदश्रुतीनामेव स्वार्थपरित्यागो न जीवभेदश्रुतीनामिति विशेषो युक्त एव। एतेन अन्नमयादीनां विश्वादीनां च ब्रह्मरूपाणां भेदश्रुत्यनुसारेण विरुद्धगुणवत्त्वानुसारेण च भेदे सत्यपि भगवदैश्वर्यबलादेव निर्दोषाशेषगुणपूर्णत्वमुपपद्यते। न च भगवानशेषमपि स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्त इति वदतस्तव लीलयाऽभिन्नो भवन्नप्यहं निर्दोषाशेषगुणपूर्णस्स्यामिति स्वसङ्कल्पेन भेदमास्थाय क्रीडितुं न शक्त इति सम्भवतीति निरस्तम्। भगवदैश्वर्यमपि लोकमर्यादानुरोधीत्यङ्गीकारात्। ब्रह्मभेदाभ्युपगमे ब्रह्मणः समाभ्यधिकद्वितीयराहित्यरूपाद्वितीयत्वविरोधेन तस्य तथा सङ्कल्पानुदयाच्च। भिन्नत्वे तत्साम्यापाताच्च न्यूनाधिकभावापाताच्च। न हीश्वरोऽपि स्वस्यैश्वर्यविरोधिभूतमर्थं सङ्कल्प्य करोति। तस्य प्रेक्षावत्त्वात्। तस्माद्ब्रह्माभेदश्रुतीनां जीवब्रह्मभेदश्रुतीनां च प्राबल्यम्। ब्रह्मभेदश्रुतीनां जीवब्रह्माभेदश्रुतीनां च दौर्बल्यमिति श्रुत्या जीवेश्वरभेदसिद्धिर्दुर्वारेति। किञ्च कर्ममीमांसायां व्युत्पादितैः शब्दान्तरादिभिर्जीवब्रह्मणोर्भेदः सिध्यति। अस्ति ह्येष एव जीवं प्रबोधयति। एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यातरूपं शब्दान्तरम्। नित्यः परो नित्यो जीव इत्यप्रत्यभिज्ञायमानः पुनः श्रुतिरूपोऽभ्यासो द्वा

सुपर्णेत्यादिसङ्ख्याऽनश्नन्नित्यादिभेदको गुणो यतो वाचो निवर्तन्त इति प्रकरणान्तरं जीवेशाविति नामधेयभेदश्चेति। यत्तु प्रत्यक्षादिषु भेदप्रमाणेषु पराहतोष्विदं शब्दान्तराद्युपन्यसनं प्रतिग्रहलब्धं हस्तिनमविक्रीय स्वगृहे स्थापयितुकामस्य मुग्धश्रोत्रियस्य हस्तिपकेन तद्वासे पृष्टे स्वगृहे सम्पादितान्सर्वान्दर्भमुष्टीन्क्रमेण तदग्रे निहितवतस्तेषु कवलमात्रस्याप्यपर्याप्तेषु क्षणेन निगीर्णेष्वन्ततः स्वकरस्थितदर्भपवित्रदानमनुकरोतीति। तत्र। प्रत्यक्षादीनामपि भेदप्रमाणत्वस्योपपादितत्वेन शब्दान्तरादीनामपि तत्र प्रमाणत्वोपपत्तेः।

ननु तथाऽपि शब्दान्तरादिना पारमार्थिकभेदो न सिध्यति। कल्पितभेदविषयत्वेनापि तस्य चारितार्थ्यात्। कर्ममीमांसकैश्च शब्दान्तरादीनां मुख्यभेदप्रमाणतयाऽनुपन्यासात्। न हि तैः शब्दान्तरादिकं प्रदर्श्योपपाद्यमानः तदभावं प्रदर्श्यापोद्यमानश्च कर्मभेदः शास्त्रभेदो वाऽन्योन्याभावादिरूपो मुख्यो भेदः। 'सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभेत' इत्यत्र दधिमधुघृतपयोधानाः करम्भास्तण्डुलास्तत्सृष्टं प्राजापत्यमित्यत्रैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामित्यत्र प्राजापत्यपशूनां प्राजापत्यदध्यादीनामैन्द्रदधिपयसोश्च प्रदानयौगपद्येन प्राजापत्याद्युद्देशेन तत्तद्द्रव्यविषयसङ्कल्परूपाणां यागानामेकैकत्वेऽपि सप्तदशप्राजापत्ययागाः सप्तदध्यादियागा द्वौ दधिपयोयागाविति भेदोपपादनात्। सोमेन यजेतेत्यत्रेन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन तत्तत्पात्रस्थितसोमरससङ्कल्परूपाणां यागानां भिन्नत्वेऽप्यग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राहवनीयादिहविःप्रक्षेपरूपाणां होमानां भिन्नत्वेऽपि भेदनिरासात्। सप्तदशप्राजापत्यानित्यादिवाक्यरूपस्य शास्त्रस्यैकत्वेऽपि भेदोपपादनात्। व्रीहिभिर्यजेत व्रीहीनवहन्तीत्यादिवाक्यरूपाणां शास्त्राणां भिन्नत्वेऽपि भेदनिरासाच्च।

तस्मादनुष्ठानोपयोग्यपूर्वभेदाद्युपाधिकः काल्पनिको भेदः शब्दान्तराद्यवसेय इति कर्ममीमांसकमतम् । उक्तं हि तन्त्ररत्ने । यावदेकापूर्वानुबन्धनमेकेन शास्त्रेण विषयीकृतं तावदेकं कर्म तदन्यत्तु भिद्यत इति भेदाभेदव्यवहारसिद्धिरिति । उक्तं हि वरदराजीये शब्दान्तराधिकरणे । भिन्ना पूर्वानुबन्धनप्रतिपादनयोग्यताज्ञानं यत्तदेव शास्त्रभेदज्ञानमुच्यत इति तत्रैव साङ्ख्याधिकरणेऽप्युक्तम् । न च सप्तदशप्राजापत्यानिति वाक्यस्यैकत्वात्र शास्त्रभेदो न वाक्यभेदः । शास्त्रभेदे तन्त्रनिरपेक्षभिन्नालौकिकार्थ-प्रतिपादकत्वमेव । तच्चेहाप्यस्तीति । तस्माच्छब्दान्तरादिना काल्पनिक एव जीवेश्वरभेदः सिध्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ॥ छ ॥

अत्रोच्यते । कर्मणां स्वत एव भेदो वाच्यः । न त्वपूर्वभेदोपाधिकः । अपूर्वभेदस्य कर्मभेदप्रयुक्तत्वात् । कार्यभेदस्य सामग्रीभेदप्रयोज्यत्वात् । अन्यथाऽपूर्वभेदाभावप्रसङ्गात् । एवञ्च त्वदुक्तेर्वैपरीत्यम् । किञ्च शब्दान्तराद्यवसेयो भेदो मुख्यो न त्वौपाधिकः । शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिसूत्रैः कर्मभेदस्य शब्दान्तरादिमात्रप्रयोज्यत्ववर्णनादौपाधिकत्वावर्णनाच्च । मुख्यभेदसम्भवे काल्पनिकभेदपरतया सूत्रार्थवर्णनायोगाच्च । न च सप्तदशप्राजापत्यानित्यादिषु प्रक्षेपस्यैकत्वेनापूर्वभेदोपाधिक एव तद्भेदो वाच्य इति युक्तम् । तत्र स्वतो भेदाभावेऽपूर्वभेदाभावापातेन तत्तद्द्रव्यस्य पृथग्देवतोद्देशेन त्यक्तव्यतया तेषामपि स्वत एव भेदोपपत्तेः । न चैवं तेषां पृथक् प्रक्षेपापत्तिः । अनुष्ठानसौकर्यायैकधा वपां जुहोतीत्यादिशास्त्रबलेन च युगपत्प्रक्षेपोपपत्तेः । तत्तद्द्रव्याश्रितप्रक्षेपाणां यौगपद्येऽप्यनेकत्वानपायात् । न ह्यनेकद्रव्याश्रिता क्रियैकेति शक्यते वक्तुम् । प्रत्यक्षादिविरोधात् । न च मिलितस्य द्रव्यान्तरत्वेनैकत्वात्तदाश्रिता क्रियाऽप्येकेति युक्तम् । राश्यादाविव तत्रारम्भविरोधेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । अन्यथा

दध्यादीनामुत्पत्तिवाक्यावगतं हविष्ट्वं त्यक्तं स्यात्। न हि बाधकाभावे तत्त्याग उचितः। एतेन प्रक्षेपरूपाणां भिन्नत्वेऽपि तत्तद्द्रव्यविषयसङ्कल्परूपज्ञानस्य यागशब्दार्थस्य समूहालम्बनरूपतयैकत्वात्तदनेकत्वमौपाधिकमेव वाच्यमिति निरस्तम्। तत्कार्यापूर्वभेदसिद्ध्यर्थं ज्ञानरूपस्यापि यागस्य प्रत्येकं तत्तद्द्रव्यविषयतया भिन्नभिन्नत्वेन तावद्द्रव्यविषयैकसमूहालम्बनरूपत्वानभ्युपगमात्। अत एव शब्दान्तरादिस्थले सर्वत्र मुख्य एव कर्मभेद इति पक्षोऽपि कौमारिलैराश्रितः। ननु शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिसूत्रस्वारस्यं स्वप्रौढ्या समर्थयितुं परं शब्दान्तरादिस्थले मुख्यः कर्मभेद इति कश्चित्पक्ष उपन्यस्तो न तु वास्तवाभिप्रायेण। अत एव कर्मापि गोत्वादिवदेकमेव नित्यमनेकानुगतं न त्वाश्रयभेदेन तद्भेदोऽस्ति। अयं चलत्ययमपि चलतीत्यादिप्रत्यभिज्ञया तदैक्यसिद्धेः। तद्भेदबुद्धेराश्रयभेदादुपपत्तेः सन्ततानुपलब्धेश्च शब्दवद्व्यञ्जकाभावेनोपपत्तेरित्याद्युपपादनपूर्वकं सर्वत्र कर्मैक्यमङ्गीकृत्य शब्दान्तराद्यवसेयो भेदोऽपूर्वभेदोपाधिक एवेति पक्ष एव मुख्यतया कौमारिलैराश्रितः। उक्तं हि तन्त्ररत्ने। क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्व्यान्तरे विभागः स्यादित्यधिकरणे। अथाऽपि नाम सर्वत्रैलोक्यवर्तिन्येकैव कर्मव्यक्तिरनुष्ठानमात्रं तु भिद्यते। यावदेकापूर्वानुबन्धनमेकेन शास्त्रेण विषयीकृतं तावदेकं कर्म तदन्यत्तु भिद्यत इति भेदाभेदसिद्धिरितीति। मैवम्। प्रमाणविरुद्धस्य सर्वत्र कर्मैक्योपपादनस्य स्वप्रौढिप्रदर्शनपरतया तत्पक्षस्य मुख्यत्वासिद्धेः। प्रत्यभिज्ञायाश्चायं दण्डी अयमपि दण्डी अयं घटो रूपी अयमपि घटो रूपी अयं घटो नष्टोऽयमपि घटो नष्ट इत्यादिवदुपपत्तेः। सूत्रस्वारस्यावलम्बिनो मुख्यभेदोपपादनस्यैव मुख्यपक्षत्वोपपत्तेः। अथाऽपि नामेति तन्त्ररत्नोक्त्या तत्पक्षस्यैव प्रौढवादत्वाविष्करणात्। एतेन

सर्वलोकसिद्धभेदप्रत्यक्षतश्च बलवती प्रत्यभिज्ञा शब्दान्तरादित: कथं बलवती न स्यादिति निरस्तम् । प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वेन लोकसिद्धभेदप्रत्यक्षत: शब्दान्तरादितश्च दुर्बलत्वात् । भेदप्रत्यक्ष-शब्दान्तरयोरेव प्रबलत्वाच्च ।

ननु तथाऽपि शास्त्रभेद: शब्दान्तराद्यवसेय इति पक्ष: कथमुपपाद्य: । सप्तदशप्राजापत्यानित्यादिशास्त्रस्यैकत्वादिति चेन्न । सूत्रस्वारस्य-विरोधितत्पक्षाननुसरणस्यादोषत्वात् । नन्वेवमप्यग्निहोत्रादे: सोमयागादेश्च कथमभेद: । तत्र तत्तत्क्रियाणां भिन्नत्वादिति चेन्न तत्रैकत्वस्यैकापूर्वोपाधि-निबन्धनत्वोपपत्ते: । न ह्यभेदोऽप्यौपाधिको न भवतीत्युच्यते । कर्मभेदस्यैवास्माभिरौपाधिकत्वानिराकरणात् । इयांस्तु भेद: । त्रैलोक्यवर्तिनी कर्मव्यक्तिरेकेति मते शब्दान्तरादिसत्त्वे कर्मभेद औपाधिक: । अग्निहोत्रं जुहुयात्सोमेन यजेतेत्यादौ शब्दान्तराद्यभावेनाभेदो मुख्य: । भिन्नाभिन्नैव कर्मव्यक्तिरिति मते तु भेदो मुख्योऽभेदस्त्वमुख्य इति । अत एव त्वयाऽपि कर्मव्यक्तिरेकेति पक्षे सोमेन यजेताग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ शब्दान्तराद्यभावान्न यागहोमभेद: किन्त्वेकस्य यागस्य होमस्य च देवताभेदेनाधिकरणभेदेन चाभ्यासमात्रमिति मुख्यो भेदोप्युपपादयितुं शक्यत इत्युक्तम् । अस्तु वा शब्दान्तरादवसेय: कर्मभेद: काल्पनिक: । तदैक्यस्य प्रबलप्रत्यभिज्ञासिद्धत्वात्तदवसेयो जीवेश्वरभेदस्तु मुख्यस्तदैक्यस्यानन्यथा-सिद्धप्रमाणाप्रतिपन्नत्वाद्भेदप्रत्यक्षबाधितत्वाच्चेति दिक् ॥

ननु तथाऽपि त्वन्मते शब्दान्तरादिना भेदसाधनमनुपपन्नम् । शब्दान्तरादिसत्त्वेऽपि त्वयाऽविद्याभेदस्यानभ्युपगमात् । तत्तद्विद्या-व्यवस्थितगुणोपसंहारस्यैवाभ्युपगमाच्च । न हि त्वन्मतेऽविद्याभेदेन गुणानां प्रति प्रकरणव्यवस्था किन्तु मानुषाद्या हिरण्यगर्भान्ता मुक्त्यधिकारिण:

फलतारतम्येन मुक्तिभाजः इत्यधिकारिभेद एवेति चेन्न । प्रमाणबलेन बाधकसत्त्वेन च तत्र तथात्वेऽपि प्रकृते तदभावेन शब्दान्तरादिभिर्भेदसिद्ध्युपपत्तेः। एतेन शब्दान्तरादिभिर्भेदसाधनमनुपपन्नम् । तथा हि । य एव जीवं प्रबोधयति एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धधातुनिष्पन्नाख्यातरूपशब्दान्तरस्य भेदकत्वमुद्बोधकत्वावच्छिन्नस्योद्बोध्यत्वावच्छेदो विरुद्ध इति विरोधमूलमेव वाच्यम्। न च तद्युक्तम्। ब्रह्मणि त्वया विरुद्धधर्मसमावेशस्य बहुधाऽङ्गीकृतत्वात्। नित्यः परो नित्यो जीव इति नित्यत्वाभ्यासस्य परजीवयोरैकत्वे परनित्यत्वश्रुत्यैव जीवनित्यत्वसिद्धेः । तत्पुनः श्रुतिरनर्थिका स्यादिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यमूलं वाच्यम्। तदपि न युक्तम् । कार्यकारणभेदवादिना शक्तिव्यक्त्यभेदवादिना च त्वया नित्यत्वानित्यत्वादिसाङ्कर्यस्याङ्गीकृततया तथैव परनित्यत्वेऽपि जीवानित्यत्वं स्यादिति शङ्कावारणेनापि तत्सार्थक्यात्। सङ्ख्याया गुणस्य च भेदकत्वं यस्मिन्पञ्चपञ्चजना अणोरणीयानित्यादौ त्वयैव प्रतिषिद्धम्। प्रकरणभेदो न भेदक इति तु स्पष्टमेव । भारतादिषुरामकृष्णादिचरितप्रतिपादकप्रकरणभेदेऽप्यभेदानपायात् । सृष्टिसंहारादिप्रतिपादकप्रकरणभेदेऽपि त्वया सृष्टिसंहारादिक्रियाणामभेदाभ्युपगमाच्च । एतेन जीवेशाविति नामधेयस्यापि भेदकत्वं प्रत्याख्यातम् । तस्मात्परस्परविरुद्धधर्मादिमत्तामवतारादीनामिव जीवानामप्यभेदश्रुत्यनुसारेण तदत्यन्ताभिन्नवासुदेवांशत्वं त्वया निवारयितुं न शक्यत इति निरस्तम् । तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुतीनां त्वदुक्तार्थमादाय लब्धस्थितिकत्वाभावेन वैषम्यात् । तस्माज्जीवब्रह्मभेदावलम्बनेन शास्त्रारम्भसमर्थनं युक्तमिति सर्वं समञ्जसम् ।। ७ ।। मध्वतन्त्रमुखभूषणे कृते सङ्ग्रहेण विजयीन्द्रयोगिना ।। आदिमाधिकरणोपपादनं मोदमावहतु सर्वधीमताम् ।। १ ।।

।। ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ।।

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मशब्देन जीवब्रह्मभेदमुपपाद्य शास्त्रारम्भ उपपादितः। अत्र प्रकारान्तरेण तदेव आक्षिप्य समाधीयते। यदुक्तं "तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति" विचारविधिवाक्ये ब्रह्मशब्देन जीवविलक्षणस्य ब्रह्मणो विचार्यस्य समर्पणात्सविषयमिदं शास्त्रमिति तन्न घटते। तत्र ब्रह्मपदस्य जीवपरत्वात्। तथाहि ब्रह्मशब्दस्तावत् जीवस्य वाचकः, बृह बृहिवृद्धाविति धातोरेव बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति धातोः अर्थविशेषे मनिन्प्रत्यये सति ब्रह्मशब्दस्य निष्पत्तेः। तस्य च जीववाचकत्वं रूढ्यैव लक्षणमुखेन प्रवृत्तत्वात्। जीवे गुणपूर्त्यादियोगासम्भवात्। परब्रह्मवाचकत्वं तु योगेन ततश्च रूढेः योगतो बलवत्त्वेन इह ब्रह्मशब्दस्य जीवपरत्वमेव युक्तमिति पूर्वपक्षः।

सिद्धान्तः सत्यं रूढिर्बलीयसी। इह त्वस्य बाधकं जागर्ति। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादौ श्रुतब्रह्मपदनिर्देशस्य जगज्जन्मादिकारणत्व-लक्षणमुखेन प्रवृत्तत्वात् तद्धि विष्ण्वेकनिष्ठलक्षणमिति श्रुतिस्मृति-पुराणादिभ्योऽवगतम्। अतः तदनुसारेण योगतः गुणपरिपूर्णविष्णुपर एवायं ब्रह्मशब्द इति।

ननु ब्रह्मशब्दस्य पूर्वोक्तजीवे रूढिरसिद्धा। शरीरबृहत्वादि क्लृप्तयोगेनैव तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः।। जीवे रूढिप्रापकधात्वन्तरस्य चाप्रामाणिकत्वादिति चेत्। किमेवं वदतो ब्रह्मशब्दस्य जीवे रूढौ प्रमाणमेव नास्तीति अभिमतं किं वा क्लृप्तावयवशक्त्यैव तत्र प्रवृत्त्युपपत्तौ रूढिः नाङ्गीकार्येति। नाद्यः। बृहबृंहिवृद्धावित्यादिना योगस्येव बृहजातीत्यादिना जीवेऽपि रूढिसिद्धेः।

तदुक्तं चन्द्रिकायाम् 'जीवएवेदं ब्रह्म 'बृहजातिजीवे' इत्यभिधानात् । ब्रह्मशब्दस्य तत्र रूढेरिति'। न च बृहबृहिवृद्धावित्यादेरिव बृहजातिजीवेत्यादेः प्रसिद्धाभिधानेषु अभावात्र ततो ब्रह्मशब्दस्य जीवे रूढिसिद्धिरिति वाच्यम् । शक्तिग्राहकाभिधानानामनेकत्वेनार्वाचीनानां तदभाव-निर्द्धारणासम्भवात्। अन्यथा बृह बृहिवृद्धावित्यादिधातूनामप्यप्रामाणिकत्वं स्यात् । अभियुक्तप्रदर्शितत्वे च तेषां प्रामाणिकत्वे च किमनेनापराद्धम् । तस्याप्यभियुक्ततमोदाहृतत्वात्। त्वदभिमत एवाभियुक्ततमः नास्मदभिमत इत्युक्तेस्तत्त्वविद्वेषमात्रमूलत्वात् । न च अप्रसिद्धश्रुतिस्मृत्यादिक-मुदाहरतस्तव तथाविधाभिधानकल्पनमिति चेत् न । खिलश्रुत्याद्युदा-हरणस्यादोषत्वोपपादनात् । अन्यथा बृह बृहिवृद्धावित्यादि धातुरप्याधुनिकेन प्राचीनेन वा तत्र प्रक्षिप्त इत्युक्तौ का प्रत्याशा । तस्मात् यत्किञ्चिदेतत् । न द्वितीयः देहबृहत्त्वादिमात्रस्य तदवयवार्थत्वाभावात् । श्रुतिस्मृत्यनुसारेण पूर्त्यादेरेव तदवयवार्थत्वाच्च । तदुक्तं चन्द्रिकायाम् - ''यौगिकार्थस्य गुणपूर्तेर्जीवे असम्भवादिति' 'गुणपूर्तितोऽन्यस्य यौगिकार्थत्वे तु जिज्ञास्यस्यापि गुणपूर्त्यसिद्धि'रिति च । किञ्च असङ्कुचित बृहत्त्वमेव ब्रह्मशब्दावयवार्थः। न तु शरीरबृंहकत्वमात्रम् । प्रकरणादि तत्सङ्कोचका-भावात्। तच्च जीवे न सम्भवतीति प्रयोगबलेन रूढिरेवाङ्गीकार्या।

ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवे गौणतया प्रवृत्तिरित्यस्तु। ''ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते। असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत्''। ''यस्मिन् प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्सुपुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयं अन्यत्र ह्युपचारतः'' ।। इत्यादि त्वद्भाष्योदाहृतस्मृत्यनुसारात् स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवदिति (ब्र.सू. २-३-५) सूत्रे यथा परे ब्रह्मणि मुख्यब्रह्मशब्दस्य चतुर्मुखे अमुख्यत्वं एवमनुत्पत्तिमच्छब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यस्य आकाशे

अमुख्यत्वमिति त्वया व्याख्यातम् । तथा परं जैमिनिः मुख्यत्वा'दिति सूत्रे (ब्र. सू. ४-३-१२)वायुः परमेव ब्रह्मज्ञानिनो गमयति । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वादिति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति व्याख्यानाच्च । ब्रह्मशब्दस्य जीवे रूढ्यङ्गीकारे च उदाहृत स्मृतिसूत्रविरोधः स्यात् इति चेत् । उच्यते । शब्दानां मुख्यार्थस्तावद्द्विविधः । असङ्कुचितावयवशक्तिविषयःसमुदायशक्तिविषयश्चेति । एवं च स्मृतिसूत्रेष्वसङ्कुचितावयवार्थमादायैव परब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यत्वमन्यत्र उपचारः इत्युक्तौ न विरोधः । तत्र जीवादौ तत्समुदायशक्तेरप्रत्याख्यानात् । तस्मात् रूढेः प्रमाणसिद्धत्वात्तदवलम्बनेन पूर्वपक्षोपपादनं युक्तमेवेति । एतेन ब्रह्मशब्दः किं प्रसिद्धपरः, उत अर्थान्तरपर इति सन्दिह्य अन्ते तस्यार्थस्य तद्वाचितायाः तत्र तात्पर्यस्य च कल्प्यत्वात् गौरवम् । आद्ये लाघवम् । जीवस्याकल्प्यत्वात् । बृहजातिजीवेत्यभिधानाद्युक्तेरपि क्लृप्तत्वादबाधेन तात्पर्यस्य च सिद्धत्वादिति सुधोक्तपूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः । तस्यापि अप्रामाणिकब्रह्मशब्दरूढ्युपजीवनेन प्रवृत्तत्वादिति निरस्तम् ।

किञ्च ब्रह्मशब्दस्य जीवे यौगिकत्वेऽपि न पूर्वपक्षानुपपत्तिः । अत एव चन्द्रिकायाम्- 'अलौकिकविशेष्यपरत्वे गौरवात् । प्रसिद्धविशेष्यपरत्वे तु लाघवात् । तदनुसारेण जीवेषु सम्भवद्गुणपूर्तिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । न तु सिद्धान्त्यभिप्रेतगुणपूर्तौ तात्पर्यमिति प्राप्ते कारणत्वेनैव बाधकेनालौकिकविशेष्यपरत्वम् । ततश्च सङ्कोचकाभावात् सर्वगुणपूर्तिरेव निमित्तमिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरेण सुधातात्पर्यं वर्णितम् । तस्मादस्मन्मते जन्माधिकरणपूर्वपक्षे न काप्यनुपपत्तिः ।

ननु तथापि सिद्धान्तोऽनुपपन्नः । तथाहि यदि जगत्कर्तृत्वानुवादस्य जीवे

पर्यवसानायोगात् विचारविधिवाक्यगतस्य ब्रह्मशब्दस्य रूढ्यर्थोऽपि जीवः परित्यज्यते तदा अन्नप्राणमनोविज्ञानानन्देष्वपि ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिस्त्वदभिमतापरित्यक्ता स्यात् । जगत्कारणत्वाननुवादपर्यवसानासम्भवस्य तेष्वपि तुल्यत्वात् । त्वया एतन्नानावताराणां निदानं बीजमव्ययम् इत्यादि पुराणप्रसिद्धेन मूलरूपेणैव ब्रह्मणः चतुर्मुखादि सकलभूतजातकर्तृत्वं नेतुं प्रतिशरीरं तत्तत्कोशमात्राधिष्ठातृतया अभिव्यक्तैः अन्नादिरूपैरित्यभ्युपगमात् । त्वन्मते सर्वेषां भगवद्रूपाणां सविशेषाभिन्नत्वेऽपि तत्तत्कृत्यानां व्यवस्थितत्वाच्च । न हि रावणवधादिकं शिशुपालवधादि - कृष्णचरितमध्ये वर्ण्यत इति ।

अत्रोच्यते । तात्विकाभेददृष्ट्या (मूलरूपाभेददृष्ट्या) रूपान्तराविष्कृतोऽपि महिमा रूपान्तरे वर्णयितुं युक्तः । ''अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते'' इति कृष्णवाक्यदर्शनात् । रावणवधादेः कृष्णारूपाविष्कृतचरित्रमात्रसंग्रहप्रस्तावेऽवर्णनेऽपि सर्वरूपाभिन्नपरब्रह्म - स्वरूपतया कृष्णवर्णनप्रस्तावेषु कृष्णेऽपि वर्णनदर्शनाच्च । अतोऽन्नादिरूपेषु मूलरूपाभेददृष्ट्या जगत्कर्तृत्वानुवादो युक्तः । न ह्येवं जीवब्रह्मणोर्वास्तवाभेदोऽस्ति येन अभेददृष्ट्या तत्र कर्तृत्वानुवादो युक्त इत्युच्येत ।

ननु तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् (२-३-१४-२९) इति सूत्रे त्वया जीवस्यापि ज्ञानानन्दादिगुणशालितया ब्रह्माभेदोऽङ्गीक्रियत इति चेत् भ्रान्तोऽसि । नहि तत्र मुख्याभेदोऽङ्गीकृतः । किन्तु गौण एव । स च कारणत्वानुवादाविरोध्येव । वास्तवाभेदस्यैव तद्विरोधित्वात् । भेददृष्ट्या जीवेऽनुवाद्यत्वसमर्थने महावाक्यार्थो गौणः स्यात् । तथाहि ब्रह्मपदस्य

जीवपरत्वे परब्रह्मजीवयोरभेदो महावाक्यार्थः स्यात्। स च जगत्कारणत्व - जीवत्वावच्छिन्नयोः अभेदश्चेत् तदेव मुख्यो भवति । न च तादृशभेदः सम्भवति । ताभ्यां रूपाभ्यां तयोः भेदाङ्गीकारात् । यस्तु ज्ञानानन्दवत्त्वादिरूपेणाभेदः सम्भवतीत्युक्तः स तु गौणः, शब्दानुपात्तधर्मावच्छिन्नत्वात् । अत एव प्रबलश्रुतिभिः भेदसिद्धिः । तत्वमसिवाक्यं गौणा भेदपरम् इत्येव तद्गुणसारत्वादिति सूत्रे दर्शितम्। न चेह तथा गौणवाक्यार्थः स्वीकार्यः । ब्रह्मपदमात्रस्य योगेन परब्रह्मपरत्वे मुख्यवाक्यार्थालाभात्।

एतेन 'साक्षादपि जीवे तदनुवाद्यं सम्भवति । यथा मनोरथध्याने संस्कारयोनीनर्थान् जीवोऽनुभवत्येवं स्वप्नेऽपि' इत्यादि वदता त्वया स्वप्नस्य विषयस्य मानोरथिकस्य यद्रूपं तस्य जीवसृष्टत्वोपगमात्। ततश्च ध्यानमनोरथयोः असम्भावितो विषयः कोऽपि नास्तीति तद्विषयसर्वस्रष्टरि जीवे साक्षादप्यनुवाद्यान्वयः सम्भवतीति' निरस्तम्। 'यतो वा इमानी'त्यादि निर्देशानुसारेण वक्तृश्रोतृसाधारणस्थूलप्रपञ्च सृष्टृत्वस्यैव अनुवाद्यत्वात् । जीवस्य च स्थूलप्रपञ्चस्रष्टृत्वाभावात्।

ननु स्थूलप्रपञ्चस्रष्टृत्वमपि जीवस्य सम्भवति। तस्य चिरन्तनहिरण्यगर्भादि जीव ध्यानमनोरथ प्रभवत्वोक्तेः । न चेश्वरस्य स्रष्टृत्वश्रुतिविरोधः । तस्यापि प्रपञ्चान्तरस्रष्टृत्वेन घटादिष्वध्यानजादिष्वपि स्रष्टृत्वेन च तदुपपत्तेः । न च वासनामयत्वे सर्वापरोक्ष्यसर्वार्थक्रियाकारित्वादिविरोधः । अतिसूक्ष्मवासनोपादानत्वेऽपि स्वप्नध्यानमनोरथविषयाणां भूगोळमहार्णवादीनां अतिमहत्त्वं तेषां स्वप्नशरीरान्तरावस्थानं मुहूर्तमात्रानुवर्तिषु स्वप्नध्यानमनोरथेष्वनेकशतवर्षातिवाहनमित्यादेरति-

तस्माद्युक्तं ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वमिति ॥
एवमनुपास्यं ब्रह्मेत्यङ्गी कुर्वता

दुर्घटस्य दर्शनेन तद्वदेव ध्यानमनोरथप्रभवप्रपञ्चसर्वापरोक्ष्यादेः निर्णीतत्वेन मनोरथादि सृष्टिमङ्गीकुर्वतस्तव तदनुसरणौचित्याच्चेति। मैवम्।

अनुवाद्यस्य गौणत्वप्रसङ्गात् । तथाहि । जगत्कारणत्वं अनुवाद्य परावान्तरवाक्यार्थः । तच्च सङ्कुचितं वेदप्रसिद्धं च ग्राह्यम् । बलवत्सङ्कोचाभावात् । वेदप्रसिद्धिसत्त्वेन वेदेन अनुवदितुं युक्तत्वाच्च । नहि तत्तेजोऽसृजत इत्यादिवत् जीवस्य तत् तत्कर्तृत्वं वेदप्रसिद्धम् । अत एव चन्द्रिकायाम् ''न च यत'' इत्यादेः कारणानुवादेन जिज्ञासाविधायकत्वात् । अनुवादे च यथा प्राप्तितात्पर्यात् मानान्तरेण अस्मदादेर्यादृशं कारणत्वं प्राप्तं तत्परमेवेदं वाक्यमिति युक्तम् । अस्यानुवादकत्वेऽपि शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादिति(जै.सू. अ. १. पा. ३. सू. ९) न्यायेन भाष्योक्तश्रुतिग्रामकारणपरत्वादिति शङ्कासमाधानाभ्यां उक्त एवार्थः स्पष्टीकृतः ।

· ते च जीवानां ध्यानमनोरथादिविषयास्तदष्टत्वमसङ्कुचितं जीवान्तरध्यानादिविषये जीवान्तरस्य स्रष्टुत्वाभावात्। न च ब्रह्मपदमात्रस्य रूढित्यागेन सङ्कुचितवेदप्रसिद्धमुख्यानूवाद्यग्रहणसम्भवे तत्त्यागो युक्तः । अत एव चन्द्रिकायामदृष्टद्वारा वा काल्पनिकत्वेन वा जीवकारणत्वे जातादिपदानां मुख्यार्थत्यागापत्तेः। अभिसंविशन्तीति पदोक्तमुक्तप्राप्यत्वस्य च सर्वथाऽनुपपत्तेः। यत इति येनेति यदिति ब्रह्मेति च प्रतीतकारणैक्यस्य च बाधकाभावात्। 'इमानि' इति सर्वनाम्नश्च। सङ्कोचकाभावात्। इत्यादिनानेकमुख्यार्थानुपपत्तिरेव कारणवाक्ये ब्रह्मशब्दस्य रूढिपरित्यागे हेतुरुक्ता । तस्मादेकस्य ब्रह्मपदस्य रूढिपरिपालनाय यतो वेत्याद्यनुवादस्य तत्पुरोवादानां सृष्ट्यादिवाक्यानां चोपमर्दकल्पनं युक्तमिति।

ननु सत्यमेकानुरोधेन बहूनामुपमर्दो न युक्त इति। स तु न्यायस्त्वया

तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मशब्देत्युक्त: । त्वया हि पूर्वाधिकरणे ब्रह्मशब्दस्य जीवब्रह्मभेदसाधकत्वमङ्गीकृत्य तेनैकेन पूर्वपक्षयभिमत-सकलाद्वैतश्रुतीनां बाधो वर्णित: । तद्रीत्यैवात्रापि तेनैव ब्रह्मशब्देन जीवे रूढिन्यायत: प्राप्तेन जगत्कारणब्रह्माभेदबोधनपर्यन्तेन सृष्टिवाक्यादिसर्वद्वैतश्रुतीनामुपमर्द इति वक्तुं शक्यत्वात् । नह्ययं ब्रह्मशब्दो यौगिकत्वे बलवान् न तु रूढत्व इति वक्तुं युक्तमिति चेन्न । अत्र ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्यपि रूढिमङ्गीकृत्य सिद्धान्तकरणात् । अत एव एतदेवास्वारस्यं मनसि निधाय चन्द्रिकायां 'किञ्च कवीनामेतदेव परमं ब्रह्मेत्याहुः इति श्रुतौ विष्णौ विद्वद्रूढिरुक्तेत्यादिना रुढित्वाविशेषेऽपि विद्वद्रूढेरेवासम्भाविताज्ञान-मूलाया बलीयस्त्वोपपत्ते: श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मणि विद्वद्रूढिमङ्गीकृत्यानेकदृष्टान्तै: तत्प्राबल्यं चोपपादितम् ।

एतेनाभेददृष्ट्या साक्षाद्वा जीवे कथंचिद्योजितमिदं प्रकारद्वयमपि ब्रह्मपदरूढित्यागेन स्वेष्टं लब्धव्यमिति लोभाद्यदि न रोचयेथा: तदा वृद्धिमिच्छतो मूलमपि नष्टमिति न्याय एवापतेत् । उक्त प्रकाराद्यनुवाद-ब्रह्मपदस्वारस्यविषययोर्जीवपरयो: विरुद्धधर्मवत्तया ताभ्यामुपस्थितयोरपि यतो वेत्यादि महावाक्यप्रामाण्यादत्यन्ताभेद: प्राप्नोति । विरुद्धधर्मवत्वस्य तयोरभेदविरोधिताया: प्रथमाधिकरणभङ्गे प्रपञ्चितत्वात् । अविरोधे च मुख्यार्थत्यागायोगात् । यदि च तस्याभेदे विरोधित्वमेवेत्यभिमानस्तदात्यंतमेव तत्र मूलहानि: । तथाहि विधेयानुवाद्यरूपतया जीवब्रह्मसमर्पकस्य भागद्वयस्य महावाक्यार्थभूताभेदपरिपन्थिधर्मद्वयोपस्थापकतया निराकृत: । स विरोधे सत्यविरोधाय कस्यचिद्भागस्यार्थबाधे कर्तव्ये विधेयभागस्य तात्पर्यवत्तया प्रबलत्वात्, न विधौ परशब्दार्थ: इत्यनुवादमुख्यतासिद्धये विधाव-मुख्यार्थतापरिग्रहस्य न्यायविद्भि: निराकृतत्वाच्चानुवादभागस्यैवार्थबाध:

प्राप्नुवन् जीवगतध्यानादिविषये प्रवृत्तागोचरत्वलक्षणस्य सङ्कोचरूपबाधस्य त्वदसंमततया गत्यन्तराभावात् । ब्रह्मण्येवानुवाद्ये जीवपरिपन्थिजगत्कारणत्वोपमर्दात्यबाधः प्राप्नोति । दृष्टश्च पूर्वतन्त्रे अनुवाद्यगतधर्मस्य विधेयविरोधेनोपमर्दः । तत्र ह्युक्थ्याग्निष्टोमस्तुतशास्त्रं स्यात् । सति हि संस्थानान्यत्वमित्यधिकरणे अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ इति । राजकर्तृकयोरुक्थ्याग्निष्टोमयोर्विधीयमान-षोडशिग्रहस्तुत शास्त्ररहितः स्यात् । तद्वत्त्वे षोडशिसंस्थया तेनोक्थ्याग्निष्टोमसंस्थाभङ्गप्रसङ्गेनोक्थ्यस्याग्निष्टोमस्य च सतः षोडशिग्रहविध्ययोगादिति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितम् । स्तुतशस्त्रवत्त्वेन निष्पन्ननिःषोडशिग्रहोऽत्र विहितः तथैव प्राप्नोति । न च संस्थाभङ्गो दोषः पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तरविध्युपपत्तेः । 'उक्थ्यसंस्थो हि यः प्राप्तस्तयाऽग्निष्टोमसंस्थकः । राजन्यस्य तथासौ न किन्तु षोडशिसंस्थकः' । इत्येवं विधः पर्यवसानादिति । एवं षोडशिग्रहविध्यर्थप्राप्तेनापि स्तोत्रशस्त्रेण यदा तद्विरोधिनोरनुवाद्ययोरुक्थ्याग्निष्टोमयोरुपमर्दस्तदा किमुवक्तव्यम् साक्षाद्विधीयमानेन तद्विरुद्धस्यानुवाद्यस्य जगत्कारणस्योपमर्द इति ।

ननु विरुद्धधर्मवतोरत्यन्ताभेदो न सम्भवति । तथाहि नोक्थ्याग्निष्टोमन्यायेन जगत्कारणत्वबाधप्रसक्तिः तन्न्यायवैषम्यात् । राजन्ये प्राप्तयोरुक्थ्याग्निष्टोमसंस्थयोर्बाधेऽपि तदनुबन्धिविधीनां नात्यन्तबाधः, वर्णान्तरे चरितार्थत्वात् । ब्रह्मणि जगत्कारणत्वबाधे तु सृष्टिप्रलयादिवाक्यानां अत्यन्तबाधः स्यात् । विषयान्तराभावात् । तस्मादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात् । विधेयपरस्यापि ब्रह्मशब्दस्य न रूढित्यागो लभ्यत इति चेत् । न सृष्ट्यादिवाक्यानां विषयान्तराभावस्यादोषत्वात् । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिध्यर्थं 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपचं

प्रसिध्यतीत्युक्तरीत्या ब्रह्मणि कर्तव्यप्रपञ्चापवादापेक्षितेन तदारोपण चारितार्थ्यात् । दृष्यं च पूर्वतन्त्रेऽपि प्रयोजनान्तरसिध्यर्थापवादापेक्षितारोपमात्रेण चारितार्थ्यमग्निचयनेऽग्निहोत्रे च यतिलयवापादिविधिषु तद्वदिहापि स्यादिति निरस्तम् । चन्द्रिकोक्तरीत्या ब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दपरममुख्यतयानुवाद्यविधेयभागयोर्विरोधप्रसक्त्यभावेनास्मदिष्टसिद्धेः । न च सूत्रे कारणत्वस्यैव लोकप्रसिद्धिबाधकतयोक्तत्वेनार्थप्रसिद्धेस्तद्बाधकताया अनुक्तत्वेन च सूत्रानानुगुण्यमिति वाच्यम् । अत्र च पक्षे सौत्रकारणत्वोक्तेरार्यप्रसिध्युपपादकत्वात्, आर्यप्रसिद्धेरनार्यप्रसिद्धिबाधकताया आर्थिकत्वात् । न चैवं योगेनैवेति टीकाविरोधः । पूर्वपक्षे तदाच्छादनेन तथोक्त्युपपत्तेः । किञ्च ब्रह्माद्वितीयत्वप्रपञ्चनिषेधयो। सकलप्रमाणविरुद्धत्वेन जर्तिलादिवाक्यवत् सृष्ट्यादिवाक्यस्य प्रयोजनान्तरसिध्यर्थापवादापेक्षितारोपमात्रेण चारितार्थ्यमित्युक्तम् । न हि जर्तिलादिवाक्यानां पयोविध्येकवाक्यत्यवत् सृष्ट्यादिवाक्यानां ब्रह्माद्वितीयत्वप्रतिपादकवाक्यैकवाक्यत्वमद्यापि सिद्धम् येन तन्न्यायेन चारितार्थ्यं स्यात् ।

एतेन वस्तुतस्त्वन्मते जीवब्रह्मणोर्विरुद्ध धर्मवतोरप्यभेदबोधने लौकिकविरोधदृष्टिर्न परिपन्थिनी । त्वया परमेश्वरस्याचिन्त्याद्भुतशक्तिर्महिम्नैव विरोधिसमाधानात् । एवमीश्वरस्य तर्कागोचरत्वेन निरवयवैकदेशकर्तव्यत्वयोर्विरोधमपह्नुवानः कथं तस्य जीवाभेदे कर्तागोचरत्वं विस्मरसि । येन तत्र लौकिकविरोधमूलान् पट्तर्कानेव पुनः पुनरुद्घाटयसि । ततो न ता उपादाय पुनः पुनर्वलगनं युक्तमिति निरस्तम् । धर्मिग्राहिमानविरोधेनेऽरे तथाविधतर्काणां शुष्कतर्कतया अनुपादेयत्वेऽपि प्रकृते जीवब्रह्माभेदश्रुत्योर्विरोधप्रत्यक्षसंवादस्य भेदश्रुतिप्राबल्योपपादकतया

वाक्यार्थनिर्णायकतर्काणां श्रुत्यनुग्राहकत्वेनोपादेयत्वात् । न च वैपरीत्यं विशेषहेतोरुक्तत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । तस्माज्जन्माधिकरणसिद्धान्ते न क्वाप्यनुपपत्तिः ।

ब्रह्मलक्षणसूत्रोक्तन्यायमार्गोपपादनम् ।
विजयीन्द्रकृतां दृष्ट्वा मोदो भवतु धीमताम् ।।

।। ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ।।

अत्र जगत्कारणत्वं विष्णुलक्षणमित्युक्तमाक्षिप्य समाधीयते । यदुक्तं जन्मादिकारणत्वं तदेकनिष्ठं लक्षणमिति तदयुक्तम् । जगत् अनेककर्तृकम् महाकार्यत्वात् । शिवः जगत्कारणं सर्वज्ञत्वात् विरिंचोऽपि जगत्कारणं सर्वज्ञत्वादेव । न चासिद्धिः । शिवस्य सर्वज्ञनाम्ना विरिञ्चस्य ज्ञानप्रतिघरहितस्येत्यादि स्मृत्या च तत्सिद्धेरित्याद्यनुमानैरन्यत्रापि जगत्कारणत्वावधारणादिति पूर्वपक्षे । सिद्धान्तः । अनुमानैरन्यत्र जगत्कारणत्वं न सिध्यति । जगत्कारणत्वस्य धर्मादिवच्छास्त्रप्रमाणकत्वात् । शास्त्रस्य विष्ण्वेकनिष्ठजगत्कारणत्वप्रतिपादकत्वात् । अनुमानस्य संभावितोपाधिप्रत्यनुमानादि दोषशङ्काकलङ्कितस्यादृष्टार्थे निश्चायकत्वाभावादिति ।

ननु त्वन्मते एकश्रुतिवाक्यस्यैक एवार्थ इति नियमाभावात् जगत्कारणे वस्तुनि साक्षादनिर्णायकानामप्यनुमानानां तात्पर्यलिङ्गतया तेजसा सोम्यशुंगेन सन्मूलमन्विच्छेत्यादि श्रुतिदर्शितानुमानवन्निर्णयोपयोगित्वेन सदेयेत्यादि-सृष्टिवाक्यानामनेकस्रष्टृपरत्वोपपत्त्या जगतोऽनेककर्तृत्वकसाधकानुमान-

निराकरणमयुक्तमिति चेत् । न उक्तानुमानामेकमेवाद्वितीयमित्यादि सृष्टिवाक्यविरोधितया तदर्थनिर्णायकत्वाभावात् अनन्यथासिद्ध-श्रुतिलिङ्गादिकं पुरस्कृत्योपक्रमादिना तत्तच्छुतिवाक्यस्य तत्तदनेकार्थ-परत्वाभ्युपगमेऽपि सदेवेत्यादि सृष्टिवाक्यानां अनेककर्तृपरत्वे तदभावेन तथापादनायोगाच्च । किञ्च केषुचिद्वाक्येष्वनेकार्थत्वाङ्गीकारमात्रेण सृष्टिवाक्येष्वपि तदापादनेमतांतरेष्वपि तदापाद्यते । शिष्टकर्तकेषु सूत्रनिबन्धेषु अनेकत्र विनियुक्तेषु मन्त्रेषु चानेकार्थत्वस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वात् ।

एतेन शब्दानां व्यवस्थितैकार्थपरत्वमौत्सर्गिकं तु--- विवक्षया विनियोगेन क्वचित्तदपोद्यत इति सकलमीमांसकमर्यादा । तामतिलङ्घ्य स्वकल्पितार्थनिर्वाहाय स्वेच्छयैव च श्रुतिवाक्येष्वनेकार्थत्वं कल्पयतस्तदर्थं यावन्तो अर्था योगरूढ्यादिभिः सम्भवन्ति तावदर्थपरत्वमौत्सर्गिकं पौरुषेयवाक्येषु वक्तृविवक्षावशादेकार्थनियतत्वमभ्युपगच्छतस्तव वसन्तादिवाक्येष्विव सर्वेष्वपि ब्राह्मणवाक्येषु अन्यथा पदविभागैर्योग-रूढ्यादिभिश्चानेकार्थप्रतीतिः सम्भवत्येवेत्यनिवार्यमनेकमनेकस्रष्टृ-परत्वेनान्यथासिद्धं प्रमाणमस्ति । प्रत्युत सृष्टिवाक्यगतमेकत्वादिकं समाभ्यधिकराहित्यादिकं च तद्बाधकमित्युक्तम् ।

यत्तु कर्त्रैक्यश्रुतिः ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये एकैकस्य कर्तुस्तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिषु बहुभवनप्रमुखैरुपस्थापिता वाऽभेदप्रसक्ते-र्निवारणेनार्थवती स्यात् । एवमेव हि त्वया निष्प्रपञ्च ब्रह्मप्रलापव्यसनिनां 'नेह नानास्ती'त्यादिश्रुतीनां विष्णोरन्नमयादीनि रूपाणि शिरःपुच्छाद्यवयवाः ज्ञानानन्दादयो गुणाः सृष्टिसंहारादिक्रियाः सर्वगतत्वादयो भावरूपा अदृश्यत्वादयश्चाभावरूपा धर्मा विष्णोः सकाशात् परस्परस्माच्च भिद्यन्ते' इति शङ्कावारणेनार्थवत्ता दर्शितेति ।

तत्र। एकमेवाद्वितीयम्। द्यावा भूमी जनयन्देव एक इत्यादि श्रुत्युक्तस्य कारणकत्वस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपतया तद्विरोधेनानेककर्तृसिद्धेरेव योगात्। तदयोगे च एकैकस्यैव कर्तृबहुभवनाधीनभेदप्रसक्तिनिवारणेनार्थवत्त्वमिति परोक्त्ययोगात्। एतेनानेकेश्वराणां मध्ये यदुपासने यस्य पुरुषस्य अनादियोग्यता स एव जगत्स्रष्टा तस्य स्फुरति नान्य इति तत्तदधिकारिबुद्धिविषयं तमेवार्थं तस्य तस्याधिकारिणः श्रवणकर्तृबुद्धिभेदेन भिन्नभिन्नकर्त्रैक्यश्रुतिरनुवदतीत्येवं वा तन्निर्वाहोऽस्तु। न च श्रुतिभिरेकार्थप्रतिपत्तावपि श्रोतृबुद्धिभेदेन भिन्नभिन्नार्थाववोधकत्वं नासम्प्रतिपन्नमिति वाच्यम्। आत्मेत्येवोपासीतेति विधौ तव तत्सम्प्रतिपत्तेरित्यपि निरस्तम्।

किञ्च युक्तमुपासनविधिवाक्यस्य पुरुषभेदेनानेकार्थप्रतिपादकत्वम्। न वस्तुपरवाक्यस्य उपासनावाक्यस्य तत्तत्पुरुषं प्रति तत्तद्योग्यगुणविशिष्टमेव ब्रह्मोपासनीयं नायोग्यगुणविशिष्टमिति बोधकत्वेन प्रामाण्यं हीयते। हीयते तु स देवेत्यादि वस्तुपरवाक्यस्य तत्तत्पुरुषं प्रति शिव एव जगत्कर्ता नान्य इति बोधकत्वे पुरुषभेदेनानुमानवत् वस्तुस्वरूपस्य भेदासम्भवात्।

ननु पुराणेषु त्वया रामकृष्णाद्यवताराणां भेदश्रवणं लौकिकैः भ्रान्त्या गृहीतस्य भेदस्यानुवादकमित्यङ्गीकृतत्वेन तथैव कर्त्रैक्यश्रुतेरप्यनुवादकत्वमुपपद्यत इति चेन्न। अवतारे तत्तत्कालवर्तिनां लौकिकानां केषाञ्चिद्भेददृष्टिः सम्भवति। अन्येषां च बहुत्वादिलिङ्गकानुमानाभासेनेति तत्र तथानुवादस्य युक्तत्वेऽपि प्रकृते तथानुवादायोगात्। जगत्कर्त्रैक्यस्य श्रुतिं विना लोकतः प्रत्येतुमशक्यत्वात्।

ननु त्वया तथापि पुरुषाणां योग्यतावन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहरूपा

भक्तिरप्यनादिरित्यभ्युपगमेन शिवादिभक्त्यन्तर्गतस्य शिव एव जगत्कर्ता नान्य इत्यादिरूपेण तत्तन्माहात्म्यज्ञानस्याप्यनादित्वसंभवात्। त्वया सर्वेषां मतानामनादित्वस्योक्तत्वेन तत्तन्मताभिमतमाहात्म्यपरंपरानादित्वसंभवाच्च, तदनुवादो युक्त इति चेन्न। माहात्म्यज्ञानादेरनादित्वेऽप्यन्धपरम्पराव्यावृत्यर्थं मूलभूतश्रुतिरूपस्य प्रमाणस्यानुसरणीयत्वात्। तथा च श्रुतेरसदर्थबोधकत्वं स्यादिति यत्तु त्वन्मतेरसदर्थबोधकत्वं सम्भवतीत्येवाङ्गीकार्ये त्वया यस्याधिकारिणो यावद्दर्शनयोग्यता तं प्रति तावन्तमेव अतिशयं ब्रह्मानन्दैकदेशनिरतिशयतया भूमशब्दः प्रतिपादयतीत्यभ्युपगमात्। तथा च यदि क्वचिद्वदतस्तत्तद्वादिनः प्रति स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविरुद्धप्रकारान्यदन् क्षपणक इव वञ्चकः स्यात् तदा तद्वदेव सृष्टिवाक्यानामपि शैववैष्णवादीन्प्रति विरुद्धनानाप्रकारबोधकत्वं संभवतीति चेन्न। सातिशयमेव ब्रह्मानन्दैकदेशं निरतिशयतया भूमब्रह्मशब्दौ प्रतिपादयत इत्यस्यैव सिद्धेः।

नन्वेवं पूर्वोत्तरकलातीतक्षणानन्त्यदृष्टान्तेन तत्तद्योग्यतानुसारि पूर्णत्वोपपादनं त्वया कृतमिति तद्विरोधः स्यादिति चेन्न। तत्तदधिकारिणःप्रति तस्य पूर्णत्वोपगमात्। तत्तत्पूर्णत्वस्य तं तं प्रतिभावेऽपि पूर्णत्वनिमित्तकभूमशब्दस्यासदर्थत्वानापत्तेः। न हि सर्वे तटाकाः सम्पूर्णा इति वाक्यस्य क्षुद्रतटाकान्तरविषयत्वेनाऽसदर्थकं भवति, योग्यतानुसारिपूर्तेः सर्वत्र सत्वेन सदर्थत्वस्यैवौचित्यादिति यत्किञ्चिदेतत्। तस्मात्सृष्ट्यादि-वाक्यानां परस्पराविरुद्धैकार्थपरत्वमेव वाच्यमिति नानेकस्रष्टृपरत्वं सिध्यति किञ्च स देव सोम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमग्र आसीत्। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् इत्यादि सृष्ट्यादिवाक्यगतानां सद्ब्रह्मादिपदानामेको ह वै नारायण आसीदित्यादिविशेषवचनबलेन विष्ण्वेकनिष्ठत्वान्नानेकस्रष्टृ-परत्वं प्रसज्यते। किञ्चानुमानैरनेकसष्टृसिद्धौ तेषां परस्परमीर्ष्यादिना

प्रपञ्चसृष्ट्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः। न च त्वन्मते मुक्तानामिव नेर्ष्यादिकमिति युक्तम्। शास्त्रबलेन मुक्तसत्वाभ्युपगमेन तेषां परस्परमीर्ष्यादेरप्रसक्तेः तेषां तद्रूपेणैव सिद्धेः। व्याप्तिबलेनानेकस्रष्ट्रभ्युपगमपक्षे ईर्ष्यादिकं तत्र दुर्वारम्।

ननु सद्ब्रह्मात्मशब्दानां विशेषवचनबलेन विष्ण्वेकपरत्वमित्ययुक्तम्। शिवविरिञ्चयोरपि विशिष्य जगत्कारणत्वावेदकश्रुतीनां सत्वात्। तथाहि यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः। तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणीति शिवस्य सर्गाद्यसमयवर्तित्वमावेद्यते। प्रजापतिर्वा इदमेक आसीन्नाहरासीन्न रात्रिरासीत्सोऽस्मिन्नन्धे तमसि प्रासर्पदिति हिरण्यगर्भस्य सर्गाद्यसमयसत्वमावेद्यते। एवं च सदेवेत्यादिनानेकस्रष्टृसिद्धिरविकलेति चेन्न, द्यावाभूमी जनयन्देव एकः न त्वत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इत्यादि श्रुत्यन्तरानुसारेण कारणवाक्यगतानां सद्ब्रह्मेत्यादि पदानां शिव प्राजापत्यादिशब्दानां च तथाभूताकाशप्राणादिशब्दानामिवैकविषयत्वावश्यं भावात्। अन्यथा कारणगतस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावा सामानाधिकरण्यरूपैकत्वस्य समाभ्यधिकराहित्यस्य च बाधितत्वप्रसङ्गात् इत्युक्तम्। न हि बाधके सति सृष्टिवाक्यानां अनेकार्थपरत्वं सेद्धुमर्हति। न ह्येकत्वादिकमनेकसिद्धौ बाधकं न भवतीति शक्यं वक्तुम्। तस्मात् बाधकवशात् सृष्टिवाक्यगत पदानां प्रसिद्धार्थपरित्यागो न दोषायेति स्थितम्।

ननु विष्णावेव कारणवाक्यगतानां सद्ब्रह्मात्मादिपदानां शिवप्रजापत्यादिशब्दानां च समन्वय इति कथं निर्णीयते। विशेषहेत्वभावात्। न च नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणाद्रुद्रो जायते इत्यादिना रुद्रहिरण्यगर्भयो-रुत्पत्ति श्रवणान्न तयोः कारणत्वमिति विष्णावेव सर्वशब्दसमन्वय इति

वाच्यम्। ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते इत्यादौ ब्रह्मरुद्रादीनामिव विष्णोरप्युत्पत्तिश्रवणेन तस्यापि कारणत्वायोगात् । न च तत्र विष्णुशब्दस्य कारणीभूतविष्णवतिरिक्तपरत्वमेवेति युक्तम् । नारायणाद्ब्रह्मा जायत इत्यादावपि ब्रह्मरुद्रशब्दयो: कारणीभूतब्रह्मशिवव्यतिरिक्तपरत्वेन वैषम्याभावात्। न च विष्णोरुत्पत्तिर्न कर्मकृता किन्तु स्वेच्छाधीनैवेति न सा मूलकारणत्वविरोधिनीति वाच्यम् । ब्रह्मशिवयोरपि तथात्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चैको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना ब्रह्मेशानयो: सर्गाद्यसमये निषिद्धत्वेन न मूलकारणत्वमस्तीति वाच्यम् । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् शिव एव केवल: । नान्य: कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादि श्रुतिभिर्विष्णोरपि सर्गाद्यसमये निषिद्धत्वेन मूलकारत्वायोगस्य तौल्यात् । न च सामान्यनिषेधो विशिष्य विहितेतरपर इति न विष्णोर्मूलकारणत्वविरोधीत्युक्तम् । न ब्रह्मा नेशान इत्यादिनिषेधस्यापि विहितेतरपरत्वविरोधित्वाभावेन वैषम्याभावात् । सामान्यनिषेधस्याविहितेतरपरत्ववत् विहितस्यापि निषेधयोगस्या सकलतान्त्रिकसिद्धत्वात्। तस्मात्त्रयाणामपि सर्गाद्यसमये सत्वनिषेधोत्पत्त्यादीनां तत्तत्श्रुतिप्रतिपन्नत्वे न विष्णोरेव मूलकारणत्वमित्यत्र न विशेषनियामकमिति ।

अत्र ब्रूम: । विष्णुरेव जगत्कारणभूतं परं ब्रह्म न ब्रह्मेशानौ 'न ब्रह्मा नेशान' इति तयो: सर्गाद्यसमये निषिद्धत्वात् । न चात्र ग्रहणाग्रहणविकल्प: । अनुष्ठेये तदभ्युपगमेऽपि वस्तुनस्तदयोगात् । न च कल्पभेदेन अविरोध: । तथाविधयो: सर्वजगत्कारणत्वासिद्धे: । कल्पान्तरीयसृष्टे: तदकर्तृकत्वात्। न च विधिवाक्यगतानां शिवप्रजापत्यादिशब्दानां प्रसिद्धार्थपरत्वं निषेधवाक्यगतानां शिवप्रजापत्यादिशब्दानां लक्षणया जीवविशेषपरत्वमिति वाच्यम्। वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्। तथा च विधिवाक्यगतानां शिवप्रजा-

पत्यादिशब्दानां किं प्रसिद्धार्थपरत्वं निषेधवाक्यगतब्रह्मेशा-नादिशब्दानां तु लक्षणादिना तदतिरिक्तार्थपरत्वं किं वा निषेधवाक्यगतानामेव तेषां प्रसिद्धार्थपरत्वं विधिवाक्यगतानां तु लक्षणादिनार्थान्तरपरत्वमिति विमर्शे कल्पद्वितीय: एव युक्त: । अन्यथा त्रयाणामपि तुल्यवत्सर्वकारणत्वं स्यात् । तच्चैकमेवाद्वितीयं द्यावाभूमी जनयन्देव एक:, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादि श्रुतिविरुद्धम् । तत्रोत्पत्तिरेव विष्णोर्मूलकारणत्वविरोधिनीति युक्तं । अजायमानो बहुधा विजायते, पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोना-वित्यादिश्रुति: ।। तौ मुमुक्षुज्ञेयस्य परब्रह्मणोऽप्युपपद्यते । सर्वसम्मतत्वात् । न च तत्र कारणीभूतपरब्रह्मणो नोत्पत्तिरावेद्यते । किन्त्वन्यस्यैवेति युक्तम् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति, यो देवेभ्य आतपति । येन सूर्यस्तपति, न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् इत्यादि पूर्वोत्तरवाक्यानुसारेण तद्वाक्यस्यापि कारणीभूतब्रह्मोत्पत्तिपरत्वावश्यंभावात् । न च न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् इति वाक्यशेषानुसारेण तदुत्पत्ति: स्वेच्छाधीनैव । न कर्मकृतेत्यविरोध इति वाच्यम् । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण: ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।

इच्छागृहीताभिमतोरुदेह:, साधिताऽशेषजगद्धितोऽसौ । जगतामुपकाराय यत: सा कर्मनिमित्तजेत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्विष्णूत्पत्तेरपि कर्मानधीनत्वावगमात् । न च शिवाद्युत्पत्ति: कर्मानधीनेति युक्तम् । अनपहतपाप्मानो आह, यस्मिन्नाहिततमानामधेहि पाप्मनोऽपहत्यै

आत्मतयोपहयेशं (?) स पुनातीत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः शिवस्य कर्मवश्यत्वावगमात् । न च अपहतपाप्मा ना आहयस्मीरित्य२ादि शतपथश्रुतिर्न प्रसिद्धशिवपरा । अन्यथा 'अघोरा पापकाशिनी' इत्यादि एतरुद्रीथ वचनविरोधात् इति वाच्यम्। रुद्रभवशर्वेशानपशुपतिभीमोग्रमहा-देवादिनामाष्टकवत्त्वेन र्यष्टकवत्त्वेन च तत्रोक्तस्य प्रसिद्धशिवपरत्वावश्यं-भावात् । न चैवमेतदुद्रीथवचनविरोधः । तत्र शिवतनोर्नाम-करणानन्तरभाव्यपापकारिप्रतिपादनपरत्वाभ्युपगमेनाविरोधात् ।

एतेन तद्वाक्यानुसारेण त्रयाणामपि कारणत्वावगमात् कारणस्य चैकत्वात् त्रयाणामप्यैक्यमेवेति निरस्तम् । सृष्टिवाक्यगतशिव-प्रजापत्यादिशब्दानामुक्तरीत्या अन्यथा सिद्धत्वेन तावन्मात्रेण तदैक्यासिद्धेः । अन्यथा आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, असद्वा इदमग्र आसीत् इत्यादि कारणवाक्यानुसारेण भूमा कारणासच्छशविषाणादीनां कारणभूतपरब्रह्मणोऽप्यैक्यं स्यादित्यास्तां तावत् । तस्मात् सृष्टिवाक्यान्तराणां च महातात्पर्येण विष्णवेकनिष्ठत्वं न त्वेकजगत्कर्तृपरत्वमिति युक्तं शास्त्रयोनिसिद्धान्तोपपादनम् ॥

अनल्पबोधदर्शने जयीन्द्रयोगिदर्शिताः ।
प्रमाणसूत्ररीतयो भवन्तु धीमतां मुदे ।

ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ

अत्र शास्त्रयोनित्वेन कारणस्य नातिव्याप्तिरिति पूर्वाधिकरणोक्तमाक्षिप्य समाधीयते। यदुक्तं कारणत्वस्य शास्त्रयोनितया नातिव्याप्तिरिति तन्नोपपद्यते कारणत्वस्य शास्त्रयोनित्वेऽपि अतिव्याप्तादेरवारणात । वेदव्याख्यान-

रूपशैवाद्यागमेनैव रुद्रादिकारणत्वे वेदतात्पर्यनिश्चयात् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः सर्वसंमतत्वात्। ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति इत्यादिशास्त्रं शिवस्य मोक्षदत्वादिपरमिति आगमेषु उक्तत्वात्। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति इत्यादिश्रुतेरपि शिवे वेदतात्पर्यमित्येवंपरतया आगमेनैव व्याख्यातत्वात् । शर्वप्रणीतागमापेक्षया उपक्रमादीनां दुर्बलतया आगमेनैव वेदतात्पर्यस्यनिश्चेययत्वात् इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः ।

सम्यग्विचारितादुपक्रमादितात्पर्यलिङ्गरूपादन्याद्विष्णुरेव जगत्कर्तृतया वेदप्रतिपाद्यः । न शिवादिः । तत्रोपक्रमादेरभावात्। अनिश्चिततात्पर्यार्थस्य आगमस्य शास्त्रतात्पर्यनिश्चायकत्वाभावेन आगमेष्वपि उपक्रमाद्यनुसरणस्यावश्यकत्वात् । आपतप्रतीतिविषयेऽपि उपक्रमाद्यननुगुणे व्याख्यानेनापि तात्पर्यनिश्चयायोगात् । न चोपक्रमादिना विष्णोः शास्त्रतात्पर्यानिश्चयः, आगमादिना शिवादाविवेति युक्तम्। विरोधाभावात् । वेदतात्पर्यविषयस्य एकत्वावश्यंभावात्। सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति इति श्रुतेरिति। न चानकार्थे तव मते विरोधाभावः । मन्त्रादिष्वनेकार्थत्वस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । प्रमाणसत्त्वे एकस्य शब्दस्य एकार्थत्वनियमस्य त्यक्तव्यत्वात् । सृष्ट्यादिवाक्यानामनेकसृष्टृपरत्वे विरोधस्योक्तत्वात् । कर्मकाण्डादीनां विष्णुपरत्वस्य विरोधाभावेन प्रमाणबलेन च अभ्युपगन्तव्यत्वेन तत्र तथा आपादनायोगाच्चेति।

एतेन यद्यपि उपक्रमादयः विष्णौ व्यवस्थिताः स्युः तथापि ते श्रुतीनां विष्णुपरत्वावगममेव कुर्युः । न शिवविरिंचिपरतानिवारणमपि । अनेकार्थसहिष्णोः तव मते विरोधाभावेन शिवविरिंचिपरत्वस्यापि संभवात् । नहि प्रबन्धं प्रबलमित्येव दुर्बलस्य बाधकम्, अपि तु सति विरोधे । यदि तु उपक्रमादयः विरोधाभावेऽपि स्वानीततात्पर्यादर्थान्तरं स्वभावादेव वारयेयुः

तदा त्वन्मते कर्मकांडस्थपादानां ब्रह्मपरता न स्यात्। अभ्युपगन्तं च त्वया श्येनेनाभिचान् यजेतेत्यादि वाक्येषु श्येनादिपदानां यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमेव द्विपन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते इत्याद्युपसंहारप्राबल्यन्यायैः कर्मनामधेयत्वं प्रापितानामपि वसंतादिवाक्येषु प्रदर्शितया रीत्या ब्रह्मपरत्वमपीति निरस्तम् । विरोधस्योपपादितत्वात्।

किञ्च सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वचसां वाच्यमुत्तमम् नमामः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, वेदाक्षराणि यावन्ति इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः विष्णोर्वाक्यविधया च सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वावगमेन कर्मकाण्डस्थपदानामपि विष्णुपरत्वमुपेयते।

ननु सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीत्यादिकं सर्वेष्वपि वेदेषु ब्रह्मप्रतिपादकभागोऽस्ति इत्येवंपरं न तु कर्मकांडादीनामपि ब्रह्मप्रतिपादनपरमं । अन्यथा त्रिभिर्वेदैर्विधीयते ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम्, सर्वैरग्निष्टोम इत्याद्यापस्तम्ब सूत्रानुसारेण ऋग्वेद यजुर्वेदयोः सामस्त्येन दर्शपूर्णमासविधायकत्वं सर्वस्यापि यजुर्वेदस्य अग्निहोत्रविधायकत्वं त्रयाणामपि वेदानां सामस्त्येनैव अग्निष्टोमविधायकत्वं न स्यात् विशेष हेत्वभावात् । न चेष्टापत्तिः । आग्नेयादिकाण्डव्यवस्थायाः सर्ववैदिकसंमतत्वात्। तेषां कर्मान्तरविधायकत्वाभावप्रसंगाच्च।

किञ्च वचसां वाच्यमुत्तममित्यनेन विष्णोर्न सर्वशब्दवाच्यत्वसिद्धिः। परमं ते पदं विदुरिति तदन्यरयैव तथात्वोक्तेः। न च परमप्राप्यं तत्स्वरूपमिति तदर्थः। तथा सति परमं त्वां पदं विदुरिति निर्देशापत्तेः। वियदादि कार्याणां यन्मूलकारणं प्रकृत्यादिपृथिव्यादिशब्दानां योगरूढिभ्यां यदुत्तमं वाच्यं पृथिव्यादिकर्माद्युपाधीनां यन्मुख्यं फलं स्वर्गादि तदात्मकतया

विष्णुस्तुतिरित्युपपत्तेश्च । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवचसां मुख्यवाच्यमित्येवंपरत्वाच्च । नतः स्म सर्ववचसो प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती इत्यत्र न वाच्यवाचकभावप्रतीतेः सर्ववचसां ब्रह्मण्यनाद्यवस्थितेरेव तत्र प्रतीतेः। नन्वे तदवस्थितित्वेन तद्वाचकत्वसिद्धिः । आकाशावस्थितानां घटादिपदानां तद्वाचकत्वात्। न च नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति इत्यादि श्रुतिबलेन तत्सिद्धिः । उदाहृतशुद्धिस्मृतिरिव तस्या अपि तत्र सामर्थ्यात् । न च वेदाक्षराणि यावन्ति इत्यादि स्मृत्यनुसारेण विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वसिद्धिः तस्याः सर्वेषामपि वेदाक्षराणां नामसहस्रादिपठितभगवन्नामात्मकतया वेदाक्षराणां भगवन्नामत्वासिद्धेः। अन्यथा य एतन्मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन यजते उक्थ्येन यजते सषोडशिना यजते वाजपेयेन यजते (आथर्वणीयनृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः। उपनिषत्संग्रहः मोतीलाल पुटम् २२६) । योऽथर्वशिरसं (य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते इत्यादि अथर्वशिरउपनिषत् पुटम् १७४) ब्रह्मणोऽधीते तेनेतिहासपुराणनां रुद्राणां (शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति गायत्र्याः सहस्रं जप्तं भवति षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति) इत्यादितापनीयाथर्वशिरोवाक्यानुसारेण आनुष्टुभमन्त्रस्याथर्वशिरसश्च अग्निष्टोमाद्यात्मकत्वमितिहासपुराणाद्यात्मकत्वं च सिध्येत् । न चेष्टापत्तिः । तद्भेदस्य सर्वसंप्रतिपत्तेः । तस्माद्विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वे न किञ्चित्प्रमाणमिति ।

उच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व(ण)वेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो(विचितिः) ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इति (मुण्डकं प्रथमः खण्ड पुटम् १६) श्रुतिरेव विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वे प्रमाणम् । न चात्र कर्मब्रह्मभेदविषयभेदेन

विद्याद्वैविध्यप्रस्तुतिर्बोध्यते न तु विष्णोः कर्मकाण्डगत पदवाच्यत्वमिति वाच्यम् । कर्मपराणां सतामेव ऋगादीनां ब्रह्माधिगमहेतुत्वेन परविद्यात्वोपपादनेन विष्णोः कर्मकाण्डगतपदवाच्यत्वसिद्धेः । न च अथ परेत्यत्र अपर विद्यात्वेनोक्तानां ऋगादीनां नोपादानं, किन्तूपनिषद्भागानामिति वाच्यम् । अपरविद्यायाः विशेषनिर्देशवत् उपनिषदां विशिष्य निर्देशाभावात् । न च स्पष्टत्वात्तत्रानिर्देशः । पूर्वत्रापि तथात्वेन अनिर्देशोपपत्तेः । 'ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः ॥' ता एव परमा विद्या यदाविष्णोस्तु वाचकाः । इत्यादि स्मृत्यनुसारेण श्रुत्यर्थस्य वर्णनीयतया विष्णोः कर्मकाण्डगतपदवाच्यत्वस्य दुर्वारत्वाच्च । एवं 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राणऋच इत्येव विद्यात् इत्यादि श्रुतिरपि विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वे प्रमाणम् । सर्वा ऋच इत्यादिना असङ्कोचेनैव ऋगादिप्रतिपाद्यत्वावेदनात् । एवं 'ता एव तु परा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचकाः' इति स्मृत्यनुसारेण पूर्वोदाहृतश्रुतिस्मृतयोऽपि विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वपरा एवेति न कश्चिद्दोषः । तस्मादुपक्रमानुसारेण शास्त्रं विष्णावेव व्यवस्थितमिति सिद्धम् ॥

एतेन उपक्रमादीनां विष्णौ व्यवस्थितत्वमसिद्धम् । शैवादयोऽपि ह्युपक्रमादीनेवावलम्ब्य श्रुतानां शिवादिपरत्वं वर्णयन्ति । उपपादयन्ति च तैत्तिरीयश्वेताश्वतराथर्वशिरःप्रमुखोपनिषत्सु उपक्रमादीनां तत्तद्गतपद-शक्त्यादिप्रदर्शनेन शिवादिपरत्वमिति निरस्तम् । विष्णुशिवयोरुभयोरपि सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वे विरोधस्योक्तत्वात् । विष्णोरेव जगत्कारणत्वं न शिवादेरित्यत्रापि विशेषहेतोरुक्तत्वाच्च । अत एव यथा भूमशब्दरतव विशेष सहित ब्रह्मानन्दवाचकोऽपि तदधिकारिणं प्रति योग्यतानुसारेण किञ्चिद् ब्रह्मानन्दमेव बोधयति तथा सृष्ट्यादिश्रुतितदुपक्रमादयश्च अनेककर्तृपरा

अपि तत्तद्योग्यतानुसारेण एकैकमेव कर्तारं बोधयन्ति । श्रुतिवाक्येभ्यस्तेषां कर्त्रन्तरबोधानुदयात् श्रुतिवाक्यानां कर्त्रन्तरत्वाभावाभिमान: इत्युपपत्तेरिति निरस्तम् ।दत्तोत्तरत्वात् । किञ्च शैववैष्णववैरिञ्चपुराणागमेषु शिवादीनां परस्परसृज्यत्वसंहार्यत्वाराधकत्वादिना भूयसी निष्फलोक्तिर्दृश्यमाना सर्वेषां समानकक्ष्यतया जगत्कर्तृत्वेऽनुपपन्ना बलाबलविचारमन्तरेण न व्यवतिष्ठते । तद्विचारे च वैष्णवपुराणागमानां बलवत्त्वात् तदनुसारेणोपक्रमादिसहितानां सृष्टिश्रुत्यादीनां विष्णौ व्यवस्थितत्वं सिध्यति ।।

एतेन परस्परनिन्दावचनानां न हि निन्दान्यायेन तत्तद्देवताविषयनिश्चल-भक्तिसिद्धिप्रयोजने स्तुतिविरचने द्वारमात्रत्वेनोपपन्नानि । अत एवापस्तम्बसूत्रे भारतादौ च तद्विरुद्धाचारोऽप्रमाणं इत्यादिना भूयसी संन्यासाश्रमनिन्दा दृश्यते । एवं सत्यपि सन्यासाश्रमस्य ततो न काचन हानिस्तावदभिमता । प्रत्युत सन्यासस्य गार्हसस्थ्यादुत्कर्ण एव 'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार (अ.३. पा.४ अधि. ८) इत्यधिकरणे त्वया समर्थित: । एवं त्वया समर्थित: । एवं परस्परनिष्कर्षवचनानामात्मन्यर्थोपपत्तेर्न तत्र बलाबलविचारापेक्षेति निरस्तम् ।

तत्र बाधकबलेन न हि निन्दान्यायावतारेऽपि प्रकृते तन्न्यायाभ्युपगमे बाधकाभावेन (बाधकभावेनेति पाठेन भाव्यमिति भाति) प्रत्युतानेकजगत्कर्त्रभ्युपगमे विरोधस्योक्ततया तन्न्यायानवतारात् ।

एतेन यत्तु शिवतत्त्वविवेके 'क्वचिद् ब्रह्मा क्वचिद्विष्णु: क्वचिद्रुद्र: प्रशस्यते । नानेन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथञ्चन' ।। तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्त-मधिकृत्य महर्षिभि: पुराणानि प्रणीतानि । विद्वांस्तत्र न मुह्यति ।। इत्यादिवचनान्युदाहृत्य पुराणेषु त्रयाणां परस्योत्कर्षापकर्षवचनानि

कल्पभेदेन व्यवस्थितार्थानि, प्रतीतार्थपराण्येवेत्युक्तम् । तद्वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । इह तु परमते त्रयोऽप्यनादयो विश्वकर्तारः स्युरित्यापादननिर्वाहाय पुराणेषु परस्परं सृज्यत्ववचनान्यप्यर्थवादाः स्युरित्यापादितमित्यविरोधः। एतेन श्रुतिष्वपि त्रयाणां परस्परनिकर्षवचनानि दत्तोत्तराणीति' निरस्तम्।

ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रयाणामत्यन्तं भेदपक्षवादे कल्पभेदेन सर्वजगत्कारणत्व निर्वाहायोगात्। कारणैकत्वे तत्समाभ्यधिकराहित्याद्या-वेदकश्रुतिविरोधतादवस्थ्याच्च।

त्रयाणामत्यन्ताभेदे च न किञ्चित्प्रमाणम् । आत्मैकत्व - प्रतिपादकस्यैवासिद्धेः । तत्सिद्धौ ब्रह्मादीनामिव जीवस्यापि जगत्कारणत्वाङ्गीकारे बाधकाभावेन प्रत्यधिकरणं जीवव्यावर्तनेन ब्रह्मप्रतिपादनानुपपत्तेः । व्यावहारिकभेदसत्त्वेन तद्व्यावर्तनाङ्गीकारेण च कारणवाक्येषु ब्रह्मादिव्यावृत्तेरप्यवश्यंभावे त्वदुक्तव्यवस्थायोगादित्यन्यत्र विस्तरः। तस्मात्कारणवाक्यानामुपक्रमादिना विष्णुव्यवस्थितत्वं सिध्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्॥

मध्वार्यसन्दर्शितनीतिशास्त्रसमन्वयन्यायनिरूपणेन।
मुरारिरास्तां मुदितान्तरात्मा विरिंचिशर्वादिसुरांतरात्मा॥

॥ इति समन्वयाधिकरणम्॥

।। ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ।।

आद्यसूत्रे ब्रह्मशब्देन जीवादिव्यावर्तकगुणपूर्तिं लक्षणत्वेन सूचयित्वा, द्वितीये तस्य गुणपूर्तिवाचित्वसिद्धये जीवपरतानिरासाय कारणतां जिज्ञास्य ब्रह्मणो लक्षणत्वेनोक्त्वा, तृतीये पूर्तिकारणतयोः अतिव्याप्तिपरिहाराय तत्र शास्त्रं प्रमाणीकृत्य, चतुर्थे तयोः विष्ण्वेकनिष्ठत्वाय शास्त्रस्यान्यपरतां निषिध्य सर्वशास्त्रस्य सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसर्वगुणपूर्तिसिद्धये वचनवृत्त्या सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयतायां चोक्तायां सर्वशास्त्रार्थभूतं वाच्यत्वमिह कात्स्न्येनाक्षिप्य समाधीयते।

यदुक्तं सर्वशब्दवाच्यं ब्रह्मेति तन्न घटते। यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादि श्रुतिभिस्तस्यावाच्यत्वप्रतिपादनात्। न च सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति वचसां वाच्यमुत्तमम्, इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण वाच्यत्वसिद्धिः तासां विशिष्टविषयतया शुद्धब्रह्मविषयत्वाभावात्। न च शुद्धस्य श्रुत्यवाच्यत्वे अप्रामाणिकत्वम्। लक्षणया श्रुतिभिरेव तत्सिद्ध्युपपत्तेरिति पूर्वपक्षे।

सिद्धान्तः वाच्यमेव परब्रह्म ईक्षणीयत्वात्। ईक्षणीयत्वं च ब्रह्मणः पुरिशयं पुरुषमीक्षते इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। तच्च न शब्देतरेण, ब्रह्मण औपनिषदत्वात्। शब्देनेक्षणं च वाचकत्वं विना न युक्तम्। न च लक्षणीयतयेक्षणीयत्वमुपपन्नम्। शब्दमात्रावाच्यस्य लक्षणीयत्वाभावात्। वाच्यसम्बन्धितया ज्ञातस्य लक्षणीयत्वम्। न चौपनिषदस्य मानान्तरेण ज्ञानं सम्भवति स्वतः सिद्धौ च शास्त्रवैयर्थ्यम्। लक्षकपदान्तरेण तज्ज्ञाने तत्रापि वाच्यसम्बन्धितया ज्ञानं स्यात्। तदर्थं लक्षकान्तरप्रयोगे अनवस्था। न च वाचकसम्बन्धस्यापि गृहीतसम्बन्धस्यैव बोधकत्वात्। सम्बन्धज्ञानस्य च

सम्बन्धिज्ञानाधीनत्वात् सम्बन्धिनश्च ब्रह्मण औपनिषदत्वात् शब्दान्तरेण बोधे अनवस्थेति त्वत्पक्षेऽपि साम्यमिति वाच्यम् । यौगिकपदानां वाक्यतुल्यतया सङ्गतिग्रहणानपेक्षणेन वैषम्यात् । श्रुति स्मृत्यादौ ब्रह्मणि वाच्यत्वस्य श्रुतत्वाच्च । न च तासां विशिष्टविषयत्वम् । विशिष्टस्य जडत्वेन ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वानुपपत्तेः न च यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतिविरोधः । अशेषविशेषप्रकारेणश्रुतयो ब्रह्म न प्रतिपादयितुमीशते इत्येवंपरत्वात् । तस्मात् परं ब्रह्म सर्वशब्दवाच्यमिति ।

ननु त्वन्मते परं ब्रह्म सर्वशब्दवाच्यमित्यनुपपन्नम् । तथाहि- त्वया तथान्यत्प्रतिषेधात् इत्यधिकरणे ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वमाक्षेपसमाधानाभ्यां स्थापितम् । तत्र ह्येवमुक्तम् । नित्याव्यक्तं ब्रह्मेत्युक्तम् उपासकानां । हृदयेष्वाविर्भूय उपासनाकाले स्फुरणात् । न हि परमात्मनोऽन्यदुपास्यम् । तदन्योपासनेन मुक्त्ययोगादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः ।

यथा जीवानन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपसनाकाले प्रतीतादपि 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुतौ ब्रह्मण उपास्यत्वप्रतिषेधात् । जीवानन्दादिष्वल्पत्वस्येवोपासनाकाले प्रतीतेऽपि व्यक्तत्वादेर्भेदहेतोः सत्त्वाच्च । तस्मादुपासकानां हृदयेषु ब्रह्मणः प्रतिबिम्बविशेष (विषय इति पाठान्तरम् ।) एव उपासनालम्बनम् । तदुपासनयैव च प्रतिमोपासनयेव तद्गतं ब्रह्म प्रसन्नं सदव्यक्तमप्यचिन्त्या द्भूतनिमित्त(परिमितस्य)शक्तिबलादपरोक्षी भवति। तथाच ब्रह्मतर्कवचनम्-

पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिबिम्बितम् ।
ब्रह्मैव प्रतिबिम्बे यदतस्तेषां फलप्रदम् ।।
तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथा ।
दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् ।। इति ।।

तस्माद्युक्तं ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वमिति ।। एवमनुपास्यं ब्रह्मेत्यङ्गीकुर्वता त्वयोपासनाविधिपरेषु उपास्य समर्पकाणां श्रुतिवचनानां तद्वाच्यं न भवतीत्यप्यङ्गीकरणीयम्। तद्वाच्यं चेत्यङ्गीकारे कथं तदनुपास्यमिति-शङ्काया अनिवार्यत्वात् । न हि सम्भवति उपासनाविधिषु उपास्य-समर्पकैः पदैर्ब्रह्मोपास्यतया विधीयते । उपास्यं च न भवतीति। एतच्छंङ्कानिरसनायैव हि ''यन्मनसा न मनुते'' इति मन्त्रसन्निधावाम्नायमानम्। ''यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते'' इति मन्त्रान्तरं ब्रह्मणो वाच्यत्वं प्रतिक्षिपति । तेन हि सर्ववागविषयीभूतं ब्रह्म उपासनाविधिप्रकरणेषु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि वाक्यश्रुतीनामुपास्यसमर्पकाणां पदानां ब्रह्म प्रतिपाद्यं न भवतीत्यापन्नम्। अनुपास्यं त्वदीयं ब्रह्म सृष्ट्यादिवाक्यस्थ सद्ब्रह्मात्मनारायणादिपदानामपि वाच्यं न भवेदिति । त्वन्मते सृष्टिवाक्यानामप्युपास्यसमर्पकत्वात् । त्वया सर्वत्रापि ब्रह्मगुणवर्णनमुपासनार्थमेवेत्याध्यानाय प्रयोजनाभावात् (३-३-८-सू. १५) इत्यधिकरणे ।

गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः ।
नान्यत् प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् ।।

इति वचनमुदाहृत्य व्यवस्थापितत्वात् । न चैवं सति तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिष्वपि ब्रह्मपदादीनां बिम्बभूतब्रह्मविषयत्वाभाव आपन्नः । प्रतिबिम्बवाचिनां तेषां लक्षणया ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः। न च बिम्बविषयाणि ब्रह्मादिपदानि मुख्यानि प्रतिबिम्बविषयाणि तु लक्षकाणि इति वैपरीत्यशङ्का । प्रायः सर्वेषां श्रुतिपुराणादीनां उपास्यगुणवर्णनपरतया प्रतिबिम्ब-

विषयत्वावश्यम्भावेन तेषां भूयसां लक्षकत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात् । ''यन्मनसा न मनुते, यतो वाचो विवर्तन्ते, परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते'', इत्यादीनां त्वदभिमतेक्षणीयबिम्बभूतब्रह्मविषयाणां कतिपयवचनानामेव लक्षकत्वकल्पनस्यौचित्यात्। तस्मादित्थं तव मतं पर्यवस्येत्। वाङ्मनसपथातीतं नित्याव्यक्तं उपासनानन्तरं मुच्यमानानां मुक्तानां च साक्षात्कारस्यैव विषयीभूतं परं ब्रह्म ''तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिभिः कैश्चिदेव वचनैर्लक्षणया प्रतिपाद्यम्। तस्य प्रतिबिम्बविशेषस्तु जीववदनादिः कर्तृत्वादिमान्। उपासकहृदयेषु उपास्यरूपेणाभिव्यक्तिशाली सृष्टिश्रुत्यादिभिः तदनुसारिपुराणादिभिश्च शक्त्या प्रतिपाद्य इति।

अत्रोच्यते । यद्यप्युपासनाकालेषु उपासकहृदये प्रतीयमानात् प्रतिबिम्बरूपात् बिम्बभूतं ब्रह्मान्यदित्यभ्युपेयते। यद्यपि च सर्वाण्यपि च श्रुतिवाक्यानि उपासनापेक्षितब्रह्मगुणसमर्पकाणीत्यपि, तथापि बिम्बभूतस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वानपायः । न च वाच्यत्वे तस्याप्युपास्यत्वं, न तु तद्भिन्नत्वमिति युक्तम् । वाच्यत्वेऽप्यनुपास्यत्वोपपत्तेः । न च सर्वत्र ब्रह्मगुणवर्णनमुपासनार्थमिति त्वदभ्युपगमविरोधः । तस्य प्रतिबिम्बविशेषविषयोपासनार्थत्वेनाप्युपपन्नत्वेन बिम्बोपास्यत्वानपेक्षत्वात् । तत्र तद्वर्णनस्य प्रतिबिम्बविशेषोपासनार्थत्वं कथमिति वाच्यम्। श्रवणदर्शनादिभिर्जातमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसाऽवलोकनं ध्यानमित्यभ्युपगमेन परंपरया तद्वर्णनस्य ध्यानार्थत्वोपपत्तेः । न च सर्वत्र गुणवर्णनस्य ध्यानार्थत्वप्रतिपादनं गुणानां साक्षाद्ध्याने विषयत्वेनैव निर्वाह्यम् । न तु परम्परयेति । आपादकाभावात् । अस्मन्मतदूषणलोभेन त्वया तथापादनेऽति प्रसङ्गात्। न हि जीवत:

कवेरभिप्रायो वर्णनीयः इति न्यायेन अस्मदभिमतार्थस्यास्माभिरेव उपपादनीयत्वाच्च।

एतेन अनुपास्यं ब्रह्मेत्यङ्गीकुर्वता त्वयोपासना विधिप्रकरणेषु उपास्यसमर्पकाणां श्रुतिवचनानां तद्वाच्यं न भवतीत्यङ्गीकार्यम् ।तद्वाच्यत्वाङ्गीकारे कथं तदनुपास्यमितिशङ्काया अनिवार्यत्वात्। न हि सम्भवत्युपासनाविधिषु उपास्यसमर्पकैः पदैः ब्रह्मोपास्यतया विधीयते । उपास्यं च न भवतीति। एतच्छंङ्कानिरासायैव हि यन्मनसा न मनुते इति मन्त्रसन्निधावाम्नायमानं यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इति मन्त्रान्तरं ब्रह्मणो वाच्यत्वं प्रतिक्षिपति तेन हि सर्ववागविषयीभूतं ब्रह्म उपासनाविधिप्रकरणेषु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यश्रुतानामुपास्यसमर्पकाणां ब्रह्मादिपदानामप्यर्थो न भवति इति प्रदर्शनेनैव शङ्का निरस्ता भवतीति प्रत्यूढम्। उपासनाविधिवाक्यगतब्रह्मादिशब्दानां बिम्बप्रतिबिम्बो-भयपरत्वाभ्युपगमात् । विधीयमानोपास्यत्वस्य प्रतिबिम्ब-मात्राबाधित्वोपगमाच्च। न च तेषां प्रतिबिम्बमात्रपरत्वमिति युक्तम्। बिम्बपरत्वेऽपि बाधकाभावात् । न चोपास्यतानन्वयो बाधकः । इन्द्रेऽन्वितत्वाष्ट्रहन्तृत्वादेरन्तर्यामिण्यनन्वयेऽपि अस्मच्छब्दस्य-अन्तर्यामिपरत्वाभ्युपगमात् । न हि त्वन्मते क्वचिदर्थो यावतामेकवाक्यता तावतामर्थान्तरेऽप्येकवाक्यतेति नियमोऽस्तीति त्वयैव पूर्वाधिकरणे त्वन्मतस्यानूदितत्वाच्च। न च उपासनाविधि-गतब्रह्मादिपदैस्तत्तद्गुणविशिष्टबिम्बोपस्थितेः प्रयोजनाभावः । वासनामयस्यैव प्रतिबिम्बविशेषस्योपास्यत्वाभ्युपगमेन तदनुकूल-संस्कारप्रचयार्थत्वात्। न च तद्विषयानुभवाहितसंस्कारस्य तद्विषयमात्र

स्मृतिजनकत्वं, न तु वस्त्वन्तरोत्पादकत्वमिति युक्तम् । जाग्रत्पदार्थविषयानुभवाहित संस्कारस्य स्वाप्नपदार्थोत्पादकत्वाभ्युपगमात् । न चोपासनाविधिगतब्रह्मादिपदानां प्रतिबिम्बपरत्वस्याप्यभ्युपगमेन तदनुभवाहितसंकारस्यैव तदुत्पादकत्वमस्तु नतु भिन्नविषयानुभवाहितसंस्कारस्येति युक्तम् । भिन्नविषयत्वेऽपि स्वप्नादाविव तस्य तदुत्पादकत्वोपपत्तेः ।

एतेन निदिध्यासनमङ्गि श्रवणमनने त्वङ्गमिति वदतस्तव मते श्रवणमननयोरपि प्रतिबिम्बविषयत्वं स्यात् न तु बिम्बमात्रविषयत्वमिति निरस्तम् । श्रवणजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलोकनं ध्यानमित्यङ्गीकारेण विम्बविषयश्रवणमननयोरपि परम्परया प्रतिबिम्बविशेषनिदिध्यासनार्थत्वोपपत्तेः । न हि समानविषयत्वेनैव तयोरुपासनार्थत्वं वक्तव्यमिति नियमोऽस्ति । तादर्थ्यस्योक्तरीत्याप्युपपत्तेः । बिम्बविषयश्रवणमननाभ्यां प्रतिबिम्बविषयनिदिध्यासनस्यापि निर्वाहोपपत्तेश्च । अस्तु वा श्रवणमननयोः बिम्बविषयत्ववत् प्रतिबिम्बविषयत्वमपि च । न चैवं सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां बिम्बप्रतिबिम्बोभयपरत्वदोषापत्तिः । कर्मकाण्डस्य कर्मब्रह्मोभयपरत्ववत् उभयपरत्वस्याप्युपपत्तेः । न चैवं वेदान्तगतपदानामनेकार्थत्वप्रसङ्गः । बिम्बप्रतिबिम्बोभयानुगतैकधर्माभावादिति न युक्तम् । लक्षणया गौण्या वा तेषां प्रतिबिम्बप्रतिपादकत्वेन तत्प्रसङ्गाभावात् । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । वासनामयस्य प्रतिबिम्बविशेषस्योत्पत्तिविनाशसमानशीलत्वेन जगत्कारणगुणपूर्त्यादिरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तत्र गौणत्वस्यैव युक्तत्वात् । न च प्रतिबिम्बोऽप्यनादिरिति नोक्तदोषावसर इति वाच्यम् । ध्यानविषयस्यास्मन्मते वासनामयत्वोपगमेन तत्रानादित्वानङ्गीकारात् ।

जगत्सृष्टुं सर्वं प्रभवति खलु ध्यानविषयः समस्तोऽयं मानोरथिक इति जीवस्तव मते ॥' इति जन्माद्यधिकरणदूषणावसरे अस्मन्मतास्थितेरेव त्वयाऽनूदितत्वाच्च ।

एतेन प्रतिविम्बविशेषस्यैव अनादित्वे कारणत्वगुणपूर्त्यादिकमङ्गीकृत्य तस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारो युक्तो विम्बरूपस्य तस्य यतो वाच इत्यादि कतिपयवचनलक्ष्यतोपपत्तेरिति निरस्तम् । अस्मन्मतदूषणलोभिना आग्रहिणा त्वया एवमापादयितुं युक्तत्वात् । नहि जीवतः कवेरभिप्रायो वर्णनीय इति न्यायेन अस्मदभिमतार्थस्य अस्माभिरेवोपपादनीयत्वादित्युक्तम् । विम्बस्योपास्यान्यत्वलौकिकवैदिकसकलशब्दवाच्यत्वोपपादनस्य सर्वत्र ब्रह्मगुणवर्णनस्योपासनार्थत्वोपपादनस्य चास्मदुक्तरीत्यैव सामंजस्याच्च । न चैवं यद्वाचाऽनभ्युदितं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इत्युपास्यान्यस्थविम्बभूतब्रह्मणः शब्दमात्रवाच्यत्व प्रतिपादनविरोध इत्युक्तम् । व्याघातेन तच्छ्रुतेः साकल्येन शब्दवाच्यत्वं नेत्येवंपरत्वात् । अन्यथा लक्षणापि न सिध्येत् । तत्र शब्दप्रतिपाद्यत्वस्यैव निषेधात् । यन्मनसा न मनुते इति पूर्ववाक्येऽपि अनवहितमनोगम्यत्वस्यैव निषेधाच्च । अन्यथा मनसैवानुद्रष्टव्यं तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोध इत्युक्तम् । न चैवमेवोपास्यान्यत्वप्रतिपादनमपि यथाकथञ्चिन्नेयमिति वाच्यम् । उपासनाकाले प्रतीयमानस्य ध्याने स्वभावेन वासनात्मकतया रूपेणैवोपास्यान्यत्वप्रतिपादनपरत्वावश्यंभावात् । विम्बस्याव्यक्ततया व्यक्तविषयनिदिध्यासनविषयत्वस्य व्याहतत्वाच्च । तस्मात् परब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वे न किञ्चिद्बाधकम् ।

केचित्तु विम्बभूतं ब्रह्मैव सर्वशब्दवाच्यम्, उपास्यं चेत्यङ्गीकर्तव्यम् ।

श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारणां समानविषयत्वावश्यंभावात्। न चैवं तथान्यत्प्रतिषेधात् इत्यधिकरणविरोधः। तत्र परब्रह्मोपासनायां क्रियमाणायामेव सामग्रीबलोत्पन्नस्य वासनामयस्योपासक हृदये प्रकाशमानस्य प्रतिबिम्बविशेषस्य परब्रह्मान्यत्वप्रतिपादनात्। न च तादृशरूपविशेषस्य अप्रामाणिकत्वम्। उपासनाकालीनतत्प्रकाशस्यैव तत्साधकत्वात्। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपूर्वस्येव तस्यान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वात्। ब्रह्मतर्कवचनमप्येवं नेयम्। न च परब्रह्मणोऽप्युपास्यत्वाव्यक्तत्वव्याकोपः। तस्य दुर्दर्शत्वाभिप्रायात्। अन्यथा ध्यानानन्तरमपि तत्साक्षात्कारो न स्यादित्याहुः।

तन्न। 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम्। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुतौ स्वरसतो ब्रह्मण उपास्यत्वप्रतिषेधप्रतीतेः। तथान्यत् प्रतिषेधात् इति सूत्रे यन्मनसा न मनुत इति श्रुत्या न ध्यानगोचरस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधादिति व्याख्यानदर्शनाच्च। किञ्च ब्रह्मतर्कवचने तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथेत्यनेन ननु कथं स्थितिमात्रेण तत्फलम्, अनुपासितत्वात् इति शङ्का निरस्ता। तदुपासनं प्रतिबिम्बोपासनमिति शेषः ब्रह्मैव तत्कुतो नेति शङ्का 'दृश्यते तु' इत्यादिना निरस्ता। तर्हि ज्ञानायैव प्रयतितव्यम्, किमुपासनयेति शङ्का तु 'उपासना त्वापरोक्ष्यं गमयेत्तत्प्रसादतः' इत्यादिना निरस्तेति तत्त्वप्रकाशिकायां ब्रह्मतर्कवचनगततत्तत्पद व्यावृत्तिप्रदर्शनेनानुपास्यतया सिद्धस्य ब्रह्मण उपास्यत्वाङ्गीकारो न युक्तः।

किञ्च परब्रह्मणोऽपि ध्यानविषयत्वे श्रवणदर्शनादिजनित मानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलोकनं ध्यानमित्यङ्गीकारादिति न्यायसुधोक्तिविरोधः। किञ्चैवं ध्यानस्य मानससाक्षात्काररूपत्वाभ्युपगमेन

ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वे उपासनमसङ्गतं स्यात् किञ्च ध्यानकाल एव ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वात् व्यक्त्यर्थं भक्तिर्न कार्या । 'ध्यानप्रतीतस्याब्रह्मत्वे न तस्याव्यक्तत्वात् । तद्व्यक्त्यर्थं कर्तव्यैव तद्भक्तिरिति तत्त्वप्रकाशिकायां पूर्वपक्षसिद्धान्तोपसंहारदर्शनेन तद्व्यक्तिद्वैविध्याप्रदर्शनेन च ब्रह्मणो ध्यान-विषयत्वं चाङ्गीकर्तुं युक्तम् । किञ्च श्रवणमनननिदिध्यासन-भगवत्प्रसादाद्यभावे साक्षात्कर्तुमशक्यत्वमेव ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वमित्ययमर्थः प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् इत्यादिसूत्रेषु स्पष्टः । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्यैव ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

ईक्ष्यत्यधिकृतिं वीक्ष्य विजयीन्द्रोपपादिताम् ।
परिष्कुर्वन्तु विद्वांसो गुणदोषविवेचकाः ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

ॐ तत्तु समन्वयादिति विष्णोः शास्त्रगम्यत्वे हेतुत्वेनोपक्रमादितात्पर्य 'लिङ्गरूपः समन्वयः सिद्धवदुपन्यस्तः । न तु तत्रैवोपक्रमादिर्विष्णावेव स्थित इति न्यायैः स्थापितम् तद्यावत्तेषां वाक्यशेषानुदाहृत्य पूर्वोत्तरपक्षग्रथनेन समन्वयो न प्रपञ्च्यते तावदयमनुपन्यस्तप्राय एव । अन्यथा शैवादयोऽपि समन्वयादित्येव सिद्धवदुपन्यस्य शिवादीनां शास्त्रगम्यत्वं प्रसाधयेयुः । अतः समन्वयविभागेन तत्प्रपञ्चनार्थमध्यायशेष आरब्धः । यद्यपि तत्तधिकरणवाक्येषूपक्रमोपसंहारगतानां विष्णुविषयश्रुति-लिङ्गानां निरवकाशत्वेन प्राबल्यम्, देवतान्तरविषयश्रुतीनां विद्वद्रूढ्यादिभिर्विष्णौ परममुख्यत्वेन प्राबल्यम् । प्रसिद्धार्थेष्वज्ञरूढ्या केवलयोगेन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वेन च मुख्यमात्रतया दौर्बल्यं चोपपादितम् ।

तथापि प्रबलं प्रबलमित्येव दुर्बलस्य न बाधकम्। दुर्बलमात्रस्यानुज्जीवन प्रसङ्गात् । किन्तु सति विरोधे । न च त्वन्मते श्रुतिवाक्यानामनेकार्थत्वे विरोधोऽस्तीति चेत् तेषामनेकार्थत्वे विरोधस्योक्तत्वात् । अपि च विद्वद्रूढ्यादयो विष्णौ तव कुतो व्यवस्थिता: सिद्धा: येन देवतान्तरविषय श्रुतिलिङ्गानां विष्णौ सावकाशत्वेन प्रसिद्धेषु स्वस्वार्थेषु परममुख्यत्वाभावेन च दौर्बल्यं भवेत्। विष्णुरेव जगत्कर्तृ परं ब्रह्म इति सापेक्षसावधारणनिश्चयात् । तथाहि आनन्दमयोऽभ्यासादित्यधिकरणे जगत्कर्तृत्ववादिना प्रतिपादितोऽन्नमयादि: विष्णुरेवेति साध्ये ब्रह्मशब्दाभ्यासं हेतूकृत्य ब्रह्मशब्दस्य अन्यत्राजरूढिसत्त्वेऽपि विष्णौ तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुत्योपदर्शिता विद्वद्रूढि: प्रबलेति निर्णयहेतुरिति त्वयोक्तम् । तत्र तदेव ब्रह्मेति श्रुतिर्विष्ण्वेकपरेति कुतोऽवसेया ? यमन्त: समुद्रे कवयोऽवयन्ति इति प्रसिद्ध लिङ्गात् इति चेत् । प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त: हिरण्यगर्भ इत्यष्टावित्यनेन गृहीता य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद इति पशुपतिलिङ्गात् पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि इत्युपसंहारदर्शनाच्च सा शिवैकपरा कथं नाव सेयेति चेन्न । तदेव ब्रह्मेत्यवधारणेन जगत्कारणभूतब्रह्मण एकत्वावश्यं - भावेन च सर्गाद्यसमये विशिष्य निषिद्धसत्त्वयो: कर्मकृतोत्पत्तिमतो: शिवविरिंचयोर्ब्रह्मत्वायोगेन सर्गाद्यसमये विशिष्य विहितस्य कर्मावश्यस्य विष्णोरेव ब्रह्मत्वमितिनिर्णयोपपत्ते: । प्रजापतिहिरण्यगर्भशब्दयोरपि योगेन लक्षणया प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्येन मुख्यतया वा विष्णुपरत्वोपपत्ते: । य इशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद इत्युक्तं पशुपतिलिङ्गमपि न शिवस्योपस्थापकम् । विष्णोरेव निरुपाधिकपशुपतित्वस्य वक्तव्यत्वात् । पतिर्विश्वस्यात्मेश्वरं इत्यादिश्रुतेर्बाधकाभावेन निरुपाधिकस्यैव ग्राह्यत्वाच्च । न च शिवस्य पशुपतित्वं निरुपाधिकम् । परब्रह्मण: वरप्रदानलब्धत्वात् । अहमेव

पशूनामधिपतिरसानीति, तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिरिति श्रुत्यनुवाददर्शनात् । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति पुरुषसूक्तानुसारेण महादेवशब्दस्यादि विष्णुपरत्वावश्यंभावाच्च । न च पुरुषशब्दोऽपि शिवपरः । 'यथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते। तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ।। इत्यादिना विष्णवसाधारणाभिधानत्वावगमात्। तस्मात्कारणवाक्यगतानां प्रजापतिहिरण्यगर्भादिशब्दानां शिवरुद्रमहादेवादिशब्दानां च महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णुपरत्वं कारणवाक्यगतानां नारायणादिशब्दानां च देवतांतरेषु योगाङ्गीकारे कारणत्वानुपपत्तेर्विद्वद्रूढौ प्रमाणाभावाच्च विष्णुरेव परं ब्रह्मेति निर्णये न काप्यनुपपत्तिः । किञ्च अस्ति ब्रह्मशब्दाभ्यासौ विष्णौ व्यवस्थितायेव न तु हिरण्यगर्भसाधारणौ ते ये शतं प्रजापतेरानंदाः स एको ब्रह्मण आनन्दः इति प्रजापतिशब्देन हिरण्यगर्भान्यस्यैव ब्रह्मत्वेन प्रतीतेः । असति बाधके भेदश्रवणस्यापि भेदसाधकत्वस्य बहुधोक्तत्वाच्चेति । एतेन अग्रिमाधिकरणानां विष्णावेव तत्तद्विषयवाक्यसमन्वय इत्यस्यार्थस्य व्यवस्थापकानां निराकरणसापेक्षः । तथाहि- त्वया तावदाकाशस्तल्लिङ्गात् ज्योतिश्चरणाभिधानात्, छन्दोऽभिधानान्नेति चेत्, प्राणस्तथानुगमात् , इत्याद्यधिकरणेषु परोवरीयस्त्वादिकर्णाद्यपरिच्छेद्यवैभवत्वगानत्राण-कर्तृत्यादि देवोपास्यत्वादिसाधारणब्रह्मलिङ्गैराकाशज्योतिर्गायत्रीप्राणादि-शब्दानां विष्णुपरत्वं निर्णीतम् । तेषां तत्प्रवृत्तिनिमित्ततदधीनत्वादिना विष्णुवाचकत्वसम्भवेन सावकाशत्वमप्युपपादितम्। एवं द्वितीयपादाद्यधि-करणेष्वपि तत्तद्विषयवाक्यानां साधारणब्रह्मलिङ्गादिभिर्विष्णुपरत्वं निर्णयः । अन्यविषयश्रुतिलिङ्गादीनां विष्णौ साकाशत्वं चेत्यपि । अत्र सर्वत्रापि साधारणब्रह्मशब्दलिङ्गानां विष्ण्वेकविषयत्वम्, अन्यविषयश्रुतिलिङ्गानां प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यादिभिः विष्णावेव सावकाशत्वमित्येतदद्याप्यसिद्धम्

शिवादिविषयत्वमपि सम्भवतीति शङ्काग्रस्तत्वात्। तन्निराकरणार्थमेव त्वया प्रथमाध्यायशेषस्य प्रारब्धव्यत्वात्। तथा चोपक्रान्तसाधनीयार्थविस्मरणेन सर्वत्र तस्यैव हेतूकरणमत्यन्तमयुक्तमिति स्पष्टमेवेति निरस्तम्।

तथाहि परोवरीयस्त्वादिकं साधारणब्रह्मलिङ्गमिति कोऽर्थः ? किं तद्ब्रह्मासाधारणधर्मो नेति किंवा तदसाधारणधर्मत्वेऽपि विष्णुसाधारणधर्मो नेति ? नाद्यः। स एष परोवरीयानुद्गीथ इत्यादिवाक्यशेषश्रुतपरोवरीयस्त्वादेः ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वाप्यभावात्। न द्वितीयः। विष्णोरेव परब्रह्मत्वात्। न च विष्णुरेव परं ब्रह्मेति निर्णयोऽन्ततः समन्वयाविरोधाध्यायसाध्य इति पूर्वमेव तादृशनिर्णयमुपजीव्य तत्तद्विषयवाक्यगतान्यविषयश्रुतिलिङ्गादीनामन्यथोपपादनं कथमिति वाच्यम्। तत्तदधिकरणेष्वाहृत्याध्यायद्वयसाध्यतादृशनिर्णयमुपजीव्यान्यविषयश्रुतिलिङ्गानामनुपपादनात्। किञ्चित्किञ्चिन्न्यायसाध्यनिर्णयोपजीवनेनैव तेषामन्यथा सिद्धत्वोपपादनात्। पूर्वपूर्वाधिकरणाभ्यधिकशङ्कया तदाक्षेपेणोत्तराधिकरणप्रवृत्तिस्वीकाराच्च। नहि पूर्वपूर्वाधिकरणेषु तत्तन्न्यायैर्निर्णय एव न जात इति शक्यं वक्तुं। न्यायविरोधात्। तस्य निर्णयैकफलकत्वात् तत्तन्निर्णयमात्रेण तत्तदधिकरणेष्वन्यविषयश्रुति लिङ्गादीनामन्यथासिद्धत्वस्योपपादयितुं शक्यत्वाच्च। तस्मादाकाशाद्यधिकरणप्रवृत्तौ न काप्यनुपपत्तिः। किञ्च अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्, अत एव प्राणः, शब्दादेव(हि)प्रमितः, इत्याद्यधिकरणेषु विष्ण्वसाधारणश्रुतिलिङ्गैरेव निर्णयः। अन्तःप्रविष्टं कर्तारमेतं, तद्वै त्वं प्राणो अभवः अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः इत्यादिवाक्येषु अन्तःप्रविष्टप्राणाङ्गुष्ठमात्रशब्दानां विष्णुपरत्वे अन्तःसमुद्रे मनसा चरन्तं, यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः, ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, मध्ये वामनमासीनमिति

समुद्रशयित्वब्रह्माण्ड वीर्यत्व लक्ष्मीपतित्वरूपलिङ्गवामनशब्दरूप तदसाधारणाभिधानश्रुतीनां तत्र सत्त्वात् ।

नन्वत्र समुद्रशायित्वादि विष्णुलिङ्गप्रतिद्वन्द्वि अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं इत्यष्टमूर्तेः शिवस्यापि लिङ्गमस्तीति लक्ष्मीपतिविष्णुपरत्वलिङ्गपरिपन्थिनी प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरिति प्रजापतिश्रुतिरस्तीति, वामन श्रुतिप्रतिपक्षभूतेशानश्रुतिरस्तीति कुत उदाहृतश्रुतिलिङ्गैर्विष्णवेकपरत्वनिर्णयः । श्रुत्यर्थानैकान्त्यवादिनस्तव मते विष्णुपरत्वेन योजनायां शिवादिश्रुतिलिङ्गानामन्यथा नयनवत् शिवादिपरत्वेन योजनायां विष्णुश्रुतिलिङ्गानामप्यन्यथानयनसंभवात् इति चेन्न । यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये योऽग्नौ यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तश्चरन् एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः इत्यादिवाक्यैः सर्वान्तर्यामित्वेन प्रतिपन्नस्य नारायणगुणस्यैव अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं अन्तःप्रविष्ट श्शास्ता जनानां सर्वात्मेत्यादि वाक्यप्रतिपाद्य त्वावश्यंभावेन तैरष्टमूर्तेः । शिवस्यानुप स्थापनात् प्रजापतिशब्दस्यापि पूर्वोक्तन्यायेन विष्णौ सावकाशत्वात् अत एवेशानशब्दोऽपि व्याख्यातः । ईशानः प्राणदः प्राण इति नामसहस्रे तस्यापि पाठात् । ईशानशब्दप्रवृत्ति निमित्तस्यासंकुचितस्वैश्वर्यस्य 'नेशानः' इति सर्गाद्यसमये निषिद्धस्य शिवस्य असम्भवेन तस्य सर्वैश्वर्यशालिविष्णुपरताया एवोचितत्वाच्च । ईश्वरश्शर्व ईशानः इत्याद्यभिधानन्तु 'इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासन' इत्यादिवत् उपपन्नम् । तस्याज्ञरूढिप्रदर्शनपरत्वात् । अन्यथा शचीपतेरपि इन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्त सर्वैश्वर्य स्यादित्यन्यत्र विस्तरः ।

किञ्च अत्र ईशानशब्दे न रूढ्युन्मेपोऽस्ति । भूतभव्यस्येति प्रतिसम्बन्धिनिर्देशात् । न चैवं सति वामनशब्दोऽपि प्राणापान मध्यस्थितत्वोक्त्या पूर्वापरमन्त्रेषु बहुधाङ्गुष्ठमात्रोक्त्या च ह्रस्वत्वपरो न तु विष्णौ रूढिमान् इति तस्यापि श्रुतित्वं न स्यात् इति वाच्यम् । प्राणापानमध्यस्थितत्वोक्त्यैव तस्य ह्रस्वत्वसिध्या वामनशब्देन पुनस्तत्प्रतिपादने पौनरुक्त्यप्रसंगात् । गत्यंन्तरे पौनरुक्त्याश्रयणायोगात् । प्राणापानमध्यस्थितत्वोक्त्या पूर्वापरमन्त्रगताङ्गुष्ठत्वमात्रोक्त्या च प्राप्तस्य परिच्छिन्नत्वस्य व्यावर्तनाय वामनशब्दस्य रूढ्या विष्णुव्यवस्थापकत्वसम्भवेन तस्य सप्रयोजनत्वाच्च । अत एवायमाकाश इत्यादेः हृदयं पुण्डरीकवेश्मत्वप्रयुक्तपरिच्छिन्नत्वव्यावर्तनाप्रवृत्तिरिति त्वयोच्यते । समुद्रशायित्वादिकं च यथा विष्णुलिङ्गं तथोक्तमस्माभिर्न्यायमौक्तिकमालायाम् । विष्णोरेव सर्वशब्दवाच्यत्वे विनियोजकं च पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात् प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यादिभिस्सर्वशब्दानां विष्णौ परममुख्यत्वोपपादने न काप्यनुपपत्तिः ।

ननु यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यदाश्रितं, तस्यैवार्थस्य स शब्दो वाचक इति नियमेन सर्वेऽपि शब्दाः कथं विष्णुवाचका इति चेन्न । उच्यते यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यदाश्रितं तस्यैवार्थस्य स शब्दो वाचक इति । न नियमः किन्तु यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं आश्रितत्वेन यथेष्टविनियोज्यत्वरूपस्वातन्त्र्य विषयत्वेन वा यदधीनं तस्यार्थस्य स शब्दो वाचक इति । अत एव भृत्यगतस्य जयस्य राजानाश्रितत्वेऽपि तदधीनत्वमात्रेण राजा जयतीति० यवहारः । न चैवं रिपुगतदुःखसम्बन्ध मरणादीनां राजाधीनत्वमात्रेण राजा दुःखी बद्धो मृत इति प्रयोगप्रसंगः । तत्प्रयोगप्रयोजकसत्त्वेऽपि राज्ञो दुःखादियोग्यतया राज्ञः सदेव दुःखादिकं, उच्यत इति वा राज्ञि तदानीं दुःखाद्यभावनिश्चयेऽपि तस्मिन्

दुःखादिकमसदेवारोप्यते राजविरुद्धेनोच्यत इति वा संशयापादकत्वेन अमंगलतया स्वस्थादिशव्दवत्तदप्रयोगोपपत्तेः । यद्वा स्वातन्त्र्य मात्रमत्र शव्दवृत्तौ न प्रयोजकम्, किन्तु स्वगतत्वायोग्यत्वविशिष्टदोपत्वरहितं प्रति स्वातन्त्र्यम्। एवं च जयस्य राजगतत्वयोग्यत्वेऽपि दोपत्वराहित्यात् तं प्रति राज्ञः स्वातन्त्र्यं जयि शव्दप्रवृत्तौ प्रयोजकम् । दुःखसम्बन्धादीनां राजगतत्वायोग्यत्वात् दोपरहितत्वाच्च । तानि प्रति तस्य स्वातन्त्र्यं दुःखिवद्धादिशव्दप्रवृत्तौ न प्रयोजकम् । तेपां विष्णुगतत्वायोग्यत्वात् । दोपत्वेऽपि तानि विष्णवपेक्षया स्वगतत्वायोग्यता विशिष्टदोपत्वरहितानि भवन्तीति तानि प्रति तस्य स्वातन्त्र्यं दुःखिवद्धादिशव्दप्रवृत्तौ प्रयाजेकमेव । आश्रयत्वमपि हिन तन्मात्र प्रयोजकम्, धनवोढरि भृत्ये धनसत्त्वेऽपि धनीत्यप्रयोगात् । एवं च जीवा एव तु दुःखिनः कार्यकारणवद्धौ तावित्यादिश्रुतिगत दुःखिवद्धादिशव्दाः जीवगतदुःखवन्धादिस्वतन्त्रस्य विष्णोर्वाचकाः न तु लोके दुःखिवद्धादिशव्दाः रिपुगतदुःखवन्धादिस्वतन्त्रस्य राज्ञो वाचका इति व्यवस्था संगच्छते इति।

नन्विदमयुक्तम् । विविधकृष्णादिप्रतिमानिर्माणचतुरेशिल्पिनि तत्तत्प्रतिमासु कृष्णादिशव्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृष्णाद्याकारं प्रति स्वातन्त्र्ये सत्यपि तस्मिन् कृष्णादिशव्दप्रयोगादर्शनात् । न च प्रतिमासु कृष्णादिशव्दाः कृष्णाद्याकारसादृश्येन गौणा एव न तु वाचका इति न तासु कृष्णाद्याकारः कृष्णादि शव्द प्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यम्। इवे प्रतिकृतौ (पा. सू. ५-३-९६) इत्यधिकारे विहितस्य कन् प्रत्ययस्य 'जीविकार्थे चापण्ये' इति (पा. सू. ५-३-९९) लुपि सति निष्पन्नकृष्णादिशव्दानां कृष्णाद्याकार सदृशाकारप्रतिमावाचकत्वात्। न च प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वे सत्यपि धनवोढरि भृत्ये धनीति प्रयोगादर्शनात् तदपि शव्दप्रयोगप्रयोजकं न स्यात् । प्रवृत्ति

निमित्तस्वातन्त्र्यस्यापि शब्दप्रयोगप्रयोजकत्वाभावे भृत्ये जयिनि राज्ञि जयिशब्दप्रयोगश्च न स्यात् इति वाच्यम् । यतस्तदस्यास्त्यस्मिन्निति इति मतुप् (पा. सू. ५-२-९४) इति विहिताः मत्वर्थीयाः प्रत्ययाः स्वभावात् केभ्यश्चित् प्रातिपादिकेभ्योऽस्यास्तीति षष्ठ्यर्थ एव भवन्ति, केभ्यश्चित् अस्मिन्नस्तीति सप्तम्यर्थ एव षष्ठ्यर्था अपि एकशतं सम्बन्धाः सन्तीति तेभ्यस्तेभ्यः प्रतिपादकेभ्यस्तत्तत्सम्बन्ध विशेष एव केभ्यश्चित् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च भवन्ति । इयं च व्यवस्था प्रयोगानुसारेण स्वयमेव लभ्यत इति लाघवार्थं तदस्यास्त्यस्मिन्निति सामान्येनोक्तम् । यथा ''पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु (पा.सू. ३-१-१२९). इत्यादिसूत्रेषु हविस्सामिधेनी विशेषादिवाचकानामपि सान्नाय्यधाय्यादिशब्दानां सामान्येन हविराद्यर्थेषु विधानम् । एवं च धनप्रातिपदिकान्मत्वर्थीयप्रत्ययाः षष्ठ्यर्थ एव । तत्रापि स्वस्वामिभाव एव भवन्ति इति न धनवोढरि धनीति प्रयोगप्रसंगः । जयप्रातिपदिकात्तु ते स्वस्वामिभावरूपे षष्ठ्यर्थे आश्रयत्वरूपे सप्तम्यर्थे च न राज्ञिभृत्ये च जयिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । यद्वा भृत्यगतजयस्य तत्फलभाजि राज्ञि उपचारेण जयिशब्दप्रयोगोऽस्तु । अत एव माघकाव्ये दृश्यते 'विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् । फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग (भेद) इवात्मनि' ।। इति (माघ स. २-५९) । तस्मात् सर्वेषामपि रूढानां यौगिकानां च पदानां प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वं तत्स्वातन्त्र्यं चेत्युभयमपि वाचकताप्रयोजकमित्येतत्सकललौकिकपरीक्षकव्यवहारविरोधि तुच्छं वचः । नहि स्वस्थादिशब्दानामारोग्यादि मदित्यादि वाचकत्वे सत्यपि स्वर्गस्थत्वाद्यर्थान्तरप्रत्यायकत्वेन अमंगलत्वादेवाप्रयोग इतिवत् रिपूणामारके राज्ञि मृतशब्दस्य वाचके सत्यपि अमङ्गलत्वादेवाप्रयोग इति

कश्चिदपि संमन्यते।

अत्रोच्यते । न तावत्स्वातन्त्र्यस्य शब्दशक्तिनियामकत्वे कृष्णाद्याकारनिर्माणचतुरे शिल्पिनि कृष्णादिशब्दप्रयोगापत्तिः । प्रतिमासु कृष्णादिशब्दानां कृष्णाद्याकारसादृश्येन गौणतया तद्वाचकत्वाभावात् । इवे प्रतिकृतावित्यादेरपि कृष्णादिशब्दानां प्रतिकृतिवाचकत्वे प्रमाणायोगात् । तत्र प्रतिकृतौ गम्यमानायामित्यर्थोपपत्तेः । अन्यथा कृष्णादिशब्दस्य नानार्थत्वप्रसंगात् । चित्रलिखितसिंहे सिंहादिशब्दो गौण इति सर्वसंमतत्वाच्च । न चवमनुशासनायोगः ।तस्य साधुतामात्रप्रदर्शनपरत्वात् । न च वाचकत्वगर्भं साधुत्वम् । लक्षकपदमात्रासाधुत्वापत्तेः । किञ्च स्वातन्त्र्यस्य शब्दशक्तिनियामकत्वाभावे धनस्वामिनि धनीति प्रयोगो न स्यात् । प्रत्युत तद्वोढरि भृत्य एव तत्प्रयोगः स्यात् । न च मत्वर्थीय स्वभायपरिकल्पनया तथापादनस्याभावः । तथा परिकल्पनाया अपि प्रयोगानुसारित्वात् । अन्यथोक्तदोषापरिहारात् । निर्निमित्तस्य प्रयोगस्य चायोगात् । न च पूर्वपूर्वप्रयोगमूल एवोत्तरोत्तरप्रयोग इत्युक्तम् । सर्वत्रापि तथात्वे न प्रवृत्तिनिमित्तनिरूपणमात्रोच्छेदप्रसंगात् । किञ्चैवं वदता ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वमेव नेति विवक्षितं किं वा तत्सत्त्वेऽपि प्रकारान्तरेण तन्निर्वाहसम्भवे प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यादिना तन्नोपपादनीयम् । न प्रथमः । ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वस्योपपादितत्वात् । न द्वितीयः । दुःखिबद्धादि शब्दवाच्यत्वस्य प्रकारान्तरेणोपपादयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तेषां नानार्थत्वप्रसंगात् । प्रयोगरूढिभ्यां सर्वशब्दवाच्यत्वस्योपपादनीयत्वाच्च ।

यत्तु जयिशब्दे राज्ञि गौण इति तन्न । जयस्यात्मसम्बन्धित्वेनाप्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । मुख्यार्थव्यवहितबुद्धि (अत्र ग्रन्थपातः संलक्ष्यते ।)

स एव गौणीवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात् । तस्मात् स्वगतत्व योग्यविशिष्टदोषत्व-रहितं प्रति स्वातन्त्र्यमेव शक्तिनियामकमिति चतुर्थपादे प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यात् विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वोपपादनं युक्तमेवेति प्रथमाध्यायेन विष्णौ व्यवस्थिते समन्वये तस्मिन् सम्भावितयुक्त्याभासादि विरोधनिराकरणार्थं द्वितीयाध्यायारम्भः । तृतीयचतुर्थयोः साधनं फलं च निरूपितम् । तदुपपादनप्रकारश्च भाष्यादेवावगन्तव्यः ।

एतेन इत्थं पञ्चाधिकरणीदूषणार्थं दर्शितयैव त्वन्मर्यादया आद्याध्यायगताधिकरणानां शैथिल्येन त्वदभिमतस्य विष्णौ समन्वयस्य व्यवस्थितत्वस्यासिद्धौ तस्मिन् सम्भावितयुक्त्यादिविरोधनिराकरणार्थानि द्वितीयाध्याय गताधिकरणान्यभित्तिचित्रायमाणान्यचिंत्याद्भुतमहिम्नि तर्कगोचरे परमेश्वरे युक्तिविरोधादिकं न परिपन्थीति वदतस्तव मते तान्यकाण्डताण्डवरूपाणि चेति । तेषां तदुभयोपजीवनेन प्रवृत्तानां साधनफलाध्यायगताधिकरणानां च शैथिल्यं स्पष्टमेव । यदि त्वेतानि त्वच्छास्त्रगतान्यधिकरणानि त्वद्भाष्ये तत्तदधिकरणेषु स्वनिर्णीतार्थ-संवादकतयोदाहृतैः त्वदेकदृष्टैः कमठादिश्रुतिवाक्यैस्तादृशपुराणैश्च समर्थयितव्यानि तर्हि तवालं न्यायचिन्तया, त्वन्मतानुसारेणैव परस्परं व्याहतया प्रत्यधिकरणं अनिर्व्यूढ्या च । नहि प्रत्यधिकरणं तव न्यायव्युत्पादव्यसनिता अस्ति सम्भृत्यधिकरणानां वचनमात्रावलंबनानामपि त्वन्मते दर्शनात् । तस्माद्धूर्तकल्पितवचनैकावलम्बनं न्यायविधुरमिदं मध्वमतं सूक्ष्मदृशां नोपादेयमिति निररतम् ।

पञ्चाधिकरण्युक्तप्रकारेण विष्णौ समन्वयस्य व्यवस्थितत्वोपपादनात् श्रौतयुक्तीनामविरोधेऽपि युक्त्याभासादीनां विरुद्धतया तन्निराकरण-

स्यावश्यकत्वात् तदुपजीवनेन प्रवृत्तसाधनफला ध्यायगताधिकरणार्था-नामपि प्रामाणिकत्वात्, स्मृत्युदाहरणानामपि तदुक्तन्यायप्रदर्शनपरत्वात्, कमठाद्यखिलश्रुतिवचनोदाहरणस्य अदोषत्वोपपादनात्, तदुदाहर्तुः परमाप्तत्वोपपादनाच्चानन्दतीर्थीयदर्शनमेव सर्ववैदिकैरवेक्षणीयम्, न त्वद्वैतिमतम्, तस्यात्यन्ताप्रामाणिकत्वादिति।

एवं सामान्यतः शास्त्रनिरूपणमचीकरत्।
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रोऽयं विजयीन्द्रयतीश्वरः ॥

नन्वद्वैतिमतं नाप्रामाणिकम्। योऽसौ संसारदशायामावृतो जीवानन्दस्त्वयेष्यते तदेव विशुद्धसुखस्वरूपं परं ब्रह्मेति साधयितुं शक्यत्वात्। उपनिषत्सु जीवब्रह्माभेदोद्घोषदर्शनात्। तत्रैव तर्काणामानुकूल्याच्च। तथाहि- ब्रह्मानन्दो देवदत्तजीवानन्दान्न भिद्यते तं प्रत्यनादिभावावृतत्वात् तद्भोग्यत्वाच्च देवदत्तजीवानन्दवत्। घटादीनां देवदत्तं प्रति कुड्यादिभावावृतत्वेऽपि ज्ञानप्रागभावरूपानाद्यावृतत्वेऽपि अनादिभावा-वृतत्वं नास्तीति न तेषु व्यभिचारः। अनादिभावश्च अविद्यारूपः। संसारदशायां जीवानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य च तं प्रत्यावरकस्त्वयापि संमत अस्तीति प्रथमाधिकरणे दर्शितत्वान्न हेत्वसिद्धिः। न वा दृष्टान्ते साधनवैकल्यम्। जीवानन्दाद् ब्रह्मानन्दोऽपि मुक्तिदशायामभिव्यक्तो मुक्तानां भोग्य इति तदेतत् प्रेयः पुत्रात् (बृ. उप.१-४-८) इत्यादिश्रुतिं ब्रह्मविषयां वदतस्त्वयापि संमत इति न द्वितीयहेतोरसिद्धिः। अस्मन्मते यद्यपि संसारदशायां आवृतो जीवानंद एव ब्रह्मानन्दस्तथापि तत्र साध्यनिश्चयाद्दृष्टान्ततमुचितम्। साध्यनिश्चयो हि दृष्टान्तत्वे तन्त्रम् न पक्षान्यत्वमपि।

यद्वा ब्रह्मजीवानन्दयो बिम्बप्रतिबिम्बभावेन। व्यावहारिकभेदसत्वात् पक्षदृष्टान्तभावः। प्रतिबिम्बे चैतन्यांश एवानावृतः। आनन्दांशस्त्वावृत इत्यभ्युपगमान्न साधनवैकल्यमपि।

नन्वत्र साध्यं जीवानन्दाभेदरूपं वा जीवानन्दाद् भेदप्रतिषेधरूपं वा। नाद्यः। मया जीवब्रह्मानन्दयोरसाधारणरूपाभ्यां भेदस्य आनन्दत्वादि साधारणधर्मेण अभेदस्यापि स्वीकृतत्वेन सिद्धसाधनतापत्तेः। न द्वितीयः। त्वयापि ब्रह्मजीवानन्दयोः बिम्बप्रतिबिम्बभूतयोः व्यावहारिक-भेदस्याङ्गीकृतत्वेन तत्प्रतिषेधे बाधापत्तेरिति चेत् उच्यते। देवदत्तजीवानन्दगतासाधारण धर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकस्तदभेदः साध्य इति नाभेदसाध्यपक्षे सिद्धसाधनम्। नापि भेदप्रतिषेध साध्यपक्षे बाधः। त्वया ब्रह्म जीवाद् भिद्यते सर्वज्ञत्वात् इत्याद्यनुमाने व्यावहारिकभेदेन सिद्धसाधनपरिहाराय यद्विशेषणं निवेश्यते तद्विशिष्टभेदप्रतिषेधस्यात्र साध्यत्वाङ्गीकारात्। त्वया हिधर्मिसमसत्ताकत्वं धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं वा विशेषणं निवेश्यते तद्विशिष्टभेदप्रतिषेधोऽत्र साध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम्। एवमग्रिमानुमानेष्वभेदशब्दार्थो वर्णनीय इति।

अत्रोच्यते। न तावदनादिभावावृतत्वेन ब्रह्मानन्दस्य जीवानन्दाभेदादिसाधनं युक्तम्। घटपटादीनामन्धकारावृतत्वेऽपि अभेदाभाववत् जीवब्रह्मानन्दयोरनादिभावरूपाज्ञानावृतत्वेऽपि अभेदाभावेन अप्रयोजकत्वात् देवदत्तजीवानन्दादेरुपाधित्वाच्च। किञ्च ब्रह्मानन्दो जीवानन्दाद् भिद्यते आनन्दत्वात्। तदीयवैषयिकानन्दवत् इति सत्प्रतिपक्षता। अस्मन्मते अन्तःकरणवृत्तिरूपस्य वैषयिकानन्दस्याभ्युपगमात्। त्वयापि तारतम्यानुभवबलेन स्वरूपसुखातिरिक्तस्य तस्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्च। अत

एव त्वन्मतेऽपि केषांचिद् वृत्तिरूपानन्दाभ्युपगमोऽपि दृश्यते । अत एव तद्भोग्यत्वहेतुरपि नाभेदसाधकः वैषयिकानन्दे व्यभिचारादेव । किञ्च किं तद्भोग्यत्वं तत्साक्षात्कारयोग्यत्वं वा निरुपाधिप्रेमास्पदत्वं वा । नाद्यः । घटादिना व्यभिचारात् । न द्वितीयः सर्वान् प्रति ब्रह्मानन्दस्य निरुपाधि प्रेमास्पदत्वानङ्गीकारेणासिद्धेः । ब्रह्मानन्दे जीवानन्दत्वावच्छिन्नभेदाभावस्य त्वया साध्यमानत्वाच्च ।

एतेन ब्रह्म जीवाभिन्नं निर्दुःखत्वे सति सुखवत्त्वात्, निर्विकारत्वे सति ज्ञानवत्त्वात् जीववत् । मतद्वयेऽपि ब्रह्मजीवयोः स्वरूपसुखज्ञानयोः धर्म्यभेदेऽपि विशेषबलादविद्यावशाद्वा धर्मत्वमप्यस्तीति न पक्षदृष्टान्तयोर्विशेष्यासिद्धिः । नापि विशेषणासिद्धिः । मतद्वयेऽपि अन्तःकरणस्यैव दुःखादि सकलविकाराश्रयत्वात् इति द्वयमपि प्रत्यूढम् । जीवस्यापि प्रथमाधिकरणे दुःखाद सकलविकाराश्रयत्वोपपादनेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् । निर्दुःखत्वमपि दुःखानाश्रयत्वं वा दुःखसाक्षात्कारशून्यत्वं वा तत्प्रयुक्तनीचोच्चताराहित्यं वा । नाद्यः । असिद्धेः । ब्रह्मणः सर्वाश्रयत्वात् । न च जगदाधारताप्रयोजकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन तदनाश्रयत्वं विवक्षितम् । दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् । न द्वितीयः । ब्रह्मणः सर्वद्रष्टृत्वेन असिद्धेः । न तृतीयः । दृष्टान्ते साधन वैकल्यादेव । न च त्वन्मते ब्रह्मणो यन्निर्दुःखत्वं विवक्षितं तदेवात्र विवक्षितमिति वाच्यम् । दुःखिजीवभिन्नत्वमेव ब्रह्मणो निर्दुःखत्वमित्यस्माभिरभ्युपगमात् । न च तदेवास्तु इति युक्तम् । विरोधात् । किञ्च सविशेषस्य पक्षत्वे बाधः । अन्यथा तत्त्वमस्यादिवाक्ये तव लक्षणाङ्गीकारो निर्मूलः स्यात् । न द्वितीयः । असिद्ध्यादिदोषप्रसंगात् ।

एतेनैव जीवाः ब्रह्माभिन्नाः तदिन्द्रियैर्भोक्त्राऽभिन्नत्वात् ।

आकाशादिप्रपञ्चस्रष्टृत्वात् ब्रह्मवत्। मुक्तहिरण्यगर्भादीनामिव सर्वेषां जीवानां ब्रह्मदेहगतैरिन्द्रियैर्भोक्तृत्वाभावेऽप्यस्मदादि देहगतेन्द्रियाणां ब्रह्मकरणत्वाभ्युपगमेन न आद्यहेतोरसिद्धिः। ध्यानमनोराज्यविषयप्रपञ्चेषु जीवानां राज्यादिविषयप्रपञ्चस्रष्टृत्वस्य त्वयाङ्गीकृतत्वेन द्वितीयहेतोरपि नासिद्धिरिति निरस्तम्। देवदत्तदेहेन्द्रियैर्भोक्तृ ग्रहस्य (पिशाचस्येत्यर्थः) देवदत्तभिन्नतया व्यभिचारात्। चक्षुरादीनां जीवकरणत्वस्याप्यभ्युपगमेन जीव ब्रह्मणोराकाशादिप्रपञ्चस्रष्टृत्वस्यात्यन्तविलक्षणत्वेन तावन्मात्रेण अभेदसाधनायोगाच्च।

एतेन हिरण्यगर्भादिजीवाः ब्रह्माभिन्नाः तदीयदिव्यदेहेन्द्रियैर्भोक्त्रा अभिन्नत्वात् ब्रह्मवत् इति निरस्तम्। देवदत्तादि देहेन्द्रियैर्भोक्तृग्रहादिरिव भेदेऽप्युपपन्नत्वेनाप्रयोजकत्वात्। अत एव ब्रह्म देवदत्तजीवाभिन्नं तत्कर्मफलभोक्त्रा अभिन्नत्वात्, एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः इत्याद्यनुसारेण, सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामित्यादिश्रुत्यनुसारेण च अन्यकर्म फलभोक्तृत्वस्यापि सिध्या अप्रयोजकत्वाच्च।

एवमुक्तेष्वनुमानेषु प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधोऽप्युद्भावनीयः यथा च भेदश्रुतीनामेव बलवत्त्वं तथोक्तमधस्तात्। तस्मात् सकलं प्रमाणविरुद्धमद्वैत मतं न प्रेक्षावदुपादेयम्। किन्तु सकलप्रमाणसिद्धं श्रीमदानन्दतीर्थीयमत मेवोपादेयम्। इति सर्वं समंजसम्।

मध्वतन्त्रसुखभूषणं दृढन्यायरत्नघटनातिभासुरम्।
सर्वतन्त्रहृदयावलोकिना निर्मितं हि विजयीन्द्रभिक्षुणा ॥ १ ॥
मायिनापहृतां ब्रह्मगुणमौक्तिकमालिकाम्।
प्रत्याहरदयं न्यायैर्विजयीन्द्रयतीश्वरः ॥ २ ॥

आद्रियध्वमिदमध्वदर्शनं व्यध्वगं त्यजत बुद्धदर्शनम् ।
सांकरं विहतवेदलम्बनं साधवः स इह साक्ष्युमाधवः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां
श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण विजयीन्द्रभिक्षुणा
कृतं मध्वतन्त्रमुखभूषणं समाप्तम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

टिप्पणी

मध्वादिभिर्मुपितमत्र सदद्वितीयंप्रत्याहरत्तदिदमागममौलिरत्नम् ।
आच्छाद्य गोपितमसारतरैस्तदर्थैस्तत्क्षुल्लकाधिकरणस्थलमर्दनेनं ।।
इति मध्वतन्त्रमुखमर्दनस्य प्रतिपक्षभूतमिदं पद्यम् ।

अद्रियध्वमिदमध्वपर्शनं व्यध्वगं त्यजत मध्वदर्शनम् ।
शांकरं भजत शाश्वतं मंसाधवः स इह साक्ष्युमाधवः ।।

इति तदीयपद्यस्य प्रतिद्वन्द्विपद्यमिदम् । तत्रापि तदीयपद्यस्यान्तिमपादः तथैवात्र निवेशित इति चमत्कारातिशयः ''इह मध्वदर्शनमार्गप्रवृत्ति'' त्यक्त्वा शांकरमतं तु शाश्वतं सेवनीयमित्यर्थे स एव गौरीपतिः साक्षी यः स्वयमेव शंकराचार्यरूपेण अद्वैतं व्यवस्थापितवानिति ''चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शंकरोऽवतरिष्यति'' इत्याद्याप्तवचनेषु प्रसिद्ध इत्यर्थः'' इत्येतत्पादार्थः दीक्षितेनैवोक्तः । 'श्रीरामरामरामेति रमे रामे मनोरमे । सहस्रनामतस्तुल्यं रामनाम वरानने ।।' इति वक्ता श्रीमानुमाधवः इह मध्वदर्शनस्यादरणीयत्वे साक्षी इति श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः प्रत्यवोचन् ।

३-------- विजयीन्द्रभिक्षुणा कृता सन्मार्गदीपिका समाप्ता इति पाठोऽपि दृश्यते ।।